



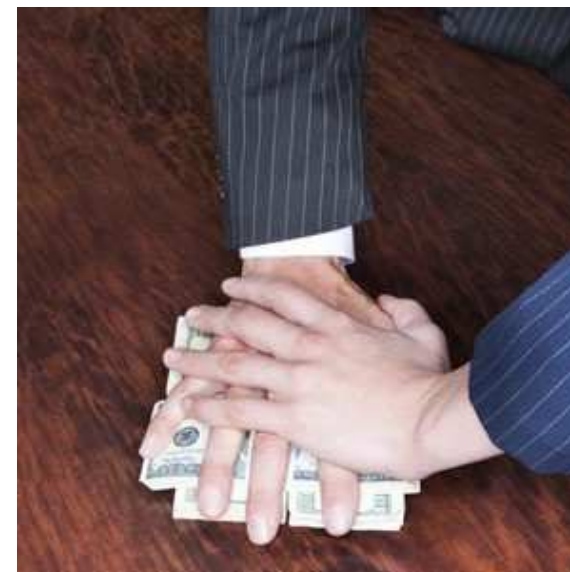
**ЗАПОБІГАННЯ,
ПРОТИДІЯ,
РОЗСЛІДУВАННЯ
ЗЛОЧИНІВ**

**П.Д. БІЛЕНЧУК
К.І. ГУПАЛЮК
А.В. КОФАНОВ
О.Л. КОБИЛЯНСЬКИЙ**

➔ **П. Біленчук, К. Гупалюк, А. Кофанов, О. Кобилянський**
ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

- П. Біленчук, А. Кофанов, О. Кобилянський, Л. Скільська
ДОКУМЕНТУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОЇ ДІЇ:
МЕТОДИ ФІКСАЦІЇ ДОКАЗІВ
- П. Біленчук, А. Кофанов, О. Кобилянський, Л. Скільська
ДОКУМЕНТУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ:
ПРАВОВІ І КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОСНОВИ ФІКСАЦІЇ ДОКАЗІВ
- П. Біленчук, А. Кофанов, О. Кобилянський, Л. Скільська
КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОКУМЕНТУВАННЯ ОГЛЯДУ МІСЦЯ
ПОДІЇ: МЕТОДИ, ЗАСОБИ, ТЕХНОЛОГІЇ
- П. Біленчук, А. Кофанов, О. Кобилянський
ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ
У ГАЛУЗІ ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ
- П. Біленчук, А. Кофанов, О. Кобилянський
ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ
МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ
- П. Біленчук, А. Кофанов, О. Кобилянський
ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ
ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ
- П. Біленчук, А. Кофанов, О. Кобилянський
ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З ЛЕГАЛІЗАЦІЄЮ ДОХОДІВ,
ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ
- П. Біленчук, А. Кофанов, О. Кобилянський, О. Маслюк
ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У
СФЕРІ ОБІГУ РАДІОАКТИВНИХ МАТЕРІАЛІВ

**ОСОБЛИВОСТІ
РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**





**«НАУКОВА БІБЛІОТЕКА КРИМІНАЛІСТА»
презентує підручники, монографії, навчальні
посібники в таких галузях знань:**

- Серія „Людина, право, суспільство”
- Серія „Економіка, фінанси, право”
- Серія „Безпека людини, суспільства, держави”
- Серія „Національна і міжнародна безпека”
- Серія „Міжнародне співробітництво”
- Серія „Мас-медіа”
- Серія „Криміналістична освіта XXI століття”
- Серія „Криміналістична наука в цивільному, арбітражному та кримінальному процесі”
- Серія „Міжнародна і вітчизняна злочинність”
- Серія „Запобігання, протидія, розслідування злочинів”
- Серія „Автоматизація, комп’ютеризація, інформатизація”
- Серія „Зброезнавство і мисливствознавство”

**Тел. 8 (067) 5738307
Тел./факс: (044) 468-31-21
E-mail: peregin@mail.ru**

Навчальне видання

**Петро Дмитрович БІЛЕНЧУК
Катерина Ігорівна ГУПАЛЮК
Андрій Віталійович КОФАНОВ
Олег Леонідович КОБИЛЯНСЬКИЙ**

**ОСОБЛИВОСТІ
РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Підписано до друку 08.06.2009.
Формат 60×84. Папір офсетний.
Тираж 300 прим.

Видавництво „КИЙ”
Адреса: 0436, Київ-136,
вул. Гречка, 13, кім. 216.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1168 від 24.12.2002 р.

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПІДГОТОВКИ
СЛІДЧИХ І КРИМІНАЛІСТІВ**

**П.Д. БІЛЕНЧУК
К.І. ГУПАЛЮК
А.В. КОФАНОВ
О.Л. КОБИЛЯНСЬКИЙ**

**ОСОБЛИВОСТІ
РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія



Київ 2009

УДК 343.098 (075.8)

ББК 67.52 я 73

Б61

Рекомендовано до друку кафедрою криміналістичної техніки Навчально-наукового інституту підготовки слідчих і криміналістів Київського національного університету внутрішніх справ (протокол № 12 від 26.05.2009 року) та ННІПСК КНУВС (протокол № 9 від 04.06.2009 року).

Рецензенти:

В.С. Мацишин – начальник лабораторії з проблем законодавчого вдосконалення діяльності ОВС ННІПСК КНУВС

В.С. Яковенко – начальник слідчого відділу

Біленчук П.Д., Гупалюк К.І., Кофанов А.В., Кобилянський О.Л.

Б 61 Особливості розслідування хабарництва: теорія і практика. – Монографія / За ред. П.Д. Біленчука. – Київ: ННІПСК КНУВС, 2009. – 44. с. – (Серія „Запобігання, протидія, розслідування злочинів”).

В монографічному дослідженні розкрито складові спеціальної методики розслідування хабарництва, а також з'ясовані криміналістичні проблеми розслідування хабарництва та проаналізовані основні її криміналістичні елементи.

Дослідження рекомендується професорсько-викладацькому складу юридичних вузів, а також слідчим, які спеціалізуються на розслідуванні даних видів злочинів.

ББК 67.52 я 73

© Біленчук П.Д., Гупалюк К.І., Кофанов А.В., Кобилянський О.Л.

© Навчально-науковий інститут підготовки слідчих і криміналістів КНУВС, 2009.

о взяточничестве и коммерческом подкупе» от 10.02.2000 г. № 6.

39. Питерцев С.К. Тактические приемы допроса / Питерцев С.К., Степанов А.А. – СПб, 2000. – С. 164-166.

40. Пристансков В.Д. Особенности допроса заявителя о взяточничестве. Криминалистический аспект / Пристансков В.Д. – СПб, 2002. – С. 21-25.

41. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному вигляді): підручник / Салтевський М.В. – К.: Кондор, 2005. – С. 115-118.

42. Удовик М.С. Інформаційно-аналітичне забезпечення боротьби з хабарництвом / Удовик М.С. // Науковий вісник НАВСУ, 2003. – Вип. 1. – С. 27-30.

43. Чепельська Т. Хабар як альтернатива інтелекту / ЧепельськаТ. // Іменем закону, 2009. – № 1-2. – С. 8-9.

44. Черкесова А.А. Взяточничество и коррупция: вопросы раскрытия и расследования / Черкесова А.А. // Российский следователь, 2005. – № 8. – С. 10-12.

45. Шайков А. Личность взяточполучителя / Шайков А. // Законность., 2003. – № 8. – С. 34-37.

46. Шалгунова С.А. Запобігання хабарництву: деякі міркування / Шалгунова С.А. // Право України, 1998. – № 5. – С. 55- 59.

ЗМІСТ

Передмова: формування теоретичних засад методики

розслідування хабарництва.....4

Розділ 1. Методологія і методика розслідування злочинів.....7

1.1. Поняття, сутність і джерела криміналістичної методик.....7

1.2. Структура і загальні принципи криміналістичної
методики.....8

Розділ 2. Поняття і сутність криміналістичної

характеристики хабарництва.....15

2.1. Структура і загальні риси криміналістичної
характеристики хабарництва.....15

2.2. Поняття і класифікація способів вчинення
хабарництва.....23

2.3. Механізм вчинення хабарництва.....24

Розділ 3. Особливості методики розслідування

хабарництва.....26

3.1. Особливості порушення кримінальних
справ про хабарництво.....26

3.2. Організація початкового етапу розслідування
хабарництва.....28

3.2.1. Тактика допиту заявника про хабарництво.....31

3.2.2. Тактичні особливості допиту підозрюваного
і обвинуваченого при розслідуванні хабарництва.....33

3.2.3. Допит свідків в процесі розслідування
хабарництва.....36

Висновки, пропозиції, рекомендації.....39

Використана і рекомендована література.....40

ПЕРЕДМОВА:
ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД
МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА

*«...не збідніє рука того, хто дає,
не відсохне рука того хто бере.» [43, с. 9]*

Правопорушення, які пов'язані з хабарництвом та корупції турбували завжди людей та держави, адже ця форма є складовою, похідною частиною посадової злочинності. В сучасному світі, Європі і в Україні у тому числі, ця проблема постає достатньо гостро, оскільки вона сьогодні перешкоджає цивілізованому вирішенню багатьох питань державного життя людини і суспільства та не дозволяє правильно і згідно закону побудувати суспільні відносини. Для України розробка методики запобігання і протидії хабарництву на сьогоднішній день є досить важливою, актуальною і своєчасною, оскільки виявити, розслідувати і досягти позитивного результату розслідування, правоохоронним органам, не завжди вдається. [46, с. 55] Тому розробка спеціальної методики є дуже необхідною для ефективного результату, тим слідчим, в провадженні яких знаходяться кримінальні справи про хабарництво.

Беручи до уваги велику латентність даних злочинів визначити дійсний та реальний стан хабарництва і корупційної злочинності в нашій державі в цифрах практично неможливо. Цим в деякій мірі пояснюється їх складність розкриття і розслідування, а разом з цим потребує системного і комплексного підходу до вирішення проблем діяльності правоохоронних органів у цьому напрямку. Перш за все мається на увазі раціональне поєднання гласних (процесуальних) і негласних (оперативно-розшукових) заходів, які можуть проводитися як до порушення кримінальної справи по факту, так і при розслідуванні хабарництва [44, с.10].

Проблема розслідування даного виду злочину багато в чому залежить і від правильної постановки самого ходу розслідування, найбільш повного планування по справі тощо. Це неможливо зробити без розробки спеціальної методики розслідування, тим паче такого складного і тяжкого злочину, як хабарництво.

Актуальність даної теми полягає в тому, що розмаїтість форм хабарництва, проникнення його до різних сфер діяльності – економічної, фінансової, підприємницької, сфери освіти й шоу-бізнесу потребують нових способів організації запобігання та протидії цим злочинним проявам, створення прагматичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення їх запобігання та розслідування. Сьогодні у криміналістичній науці існує реальна необхідність у створенні методики розслідування хабарництва, яка повинна передбачати не тільки визначення поняття і сутності криміналістичної характеристики, а й створення конкретних дієвих рекомендацій з планування й організації самого процесу розслідування, зумовлених слідчими типовими і екстремальними ситуаціями, які мають

– М.: Дело, 2001. – С. 704-705.

21. Криміналістика: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / За ред. проф. В.Ю. Шепітька. – Київ: Ін Юре, 2001. – С. 431-442.

22. Кримінальний кодекс України : за станом на 1 січ. 2009 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2009. – 188 с.

23. Кримінально-процесуальний кодекс України : за станом на 1 груд. 2007 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2007. – 200 с.

24. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: Підручник. – Харків: Право, 2003. – С. 245-246.

25. Кустов А.М. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления / Кустов А.М. – Москва, 1997. – С. 24.

26. Кушниренко С.П. Особенности расследования взяточничества: Учебное пособие / Кушниренко С.П. // Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной прокуратуры Российской федерации, 2002. – С. 108.

27. Кушниренко С.П., Панфилова Е.И. Уголовно-процессуальные способы изъятия компьютерной информации по делам об экономических преступлениях / Кушниренко С.П., Панфилова Е.И. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 235.

28. Лобанова Л. Провокация взятки: некоторые проблемы квалификации и законодательной регламентации / Лобанова Л. // Юридическая техника и проблемы дифференциации ответственности в уголовном праве и процессе. Сборник научных статей. – Ярославль, 1999. – С. 37.

29. Мешков В.М. Установление временных характеристик при расследовании преступлений / Мешков В.М. – Н. Новгород, 1993. – С. 106.

30. Мишков Я.Є. Криміналістична характеристика хабарництва / Мишков Я.Є. // Вісник академії правових наук України. – Право, 2004. – №1 (32). – С. 147-153.

31. Наказ МВС України від 25.12.2008 року № 1956 «Про оголошення вироків стосовно колишніх працівників міліції».

32. Настільна книга слідчого: [Наук.-прак. видання для слідчих і дізнавачів] / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – С. 368 -371.

33. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 5-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 983 -984.

34. Новий тлумачний словник української мови: В 4т. – Київ: Аконті, 1999. – 564с.

35. Оперативно-розшукова діяльність чи провокація хабара? // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10- річчя незалежності України, 2003. – Вип.4. – С. 219-224.

36. Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Порубов Н.И. – Минск, 1978. – С. 47-49.

37. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26 квітня 2002 р. № 5.

38. Постановления Верховного суда РФ «О судебной практике по делам

ВИКОРИСТАНА І РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Баев О.Я. Тактика следственных действий / Баев О.Я. – Воронеж, 1995. – С. 93-153.
2. Белкин Р.С. Криминалистика. Учебник для вузов / Белкин Р.С. – Москва, 2001. – С. 848.
3. Борков В. Получение взятки за общее покровительство и попустительство по службе / Борков В. // Уголовное право, 2003. – № 3. – С. 7-8.
4. Волженкин Б.В. Допустима ли провокация как метод борьбы с коррупцией / Волженкин Б.В. // Российская юстиция, 2001. – № 5. – С. 19-21.
5. Волженкин Б.В. Обычный подарок или взятка / Волженкин Б.В. // Законность, 1997. – № 4. – С. 32-34.
6. Волженкин Б.В. Служебные преступления / Волженкин Б.В. – Москва, 2000. – С. 254.
7. Густов Г.А. К определению криминалистического понятия преступления / Густов Г.А. // Труды Санкт-Петербургского юридического института ГП РФ, 2000. – № 2. – С. 80.
8. Густов Г.А. Проблемы методов научного познания в организации расследования преступлений: автореф. дис. д-ра юрид. наук / Густов Г.А. – Москва, 1993. – С. 25-26.
9. Густов Г.А. Расследование должностных хищений в торговле. Ч. 1. Криминалистическая характеристика преступлений / Густов Г.А. – Ленинград, 1991. – С. 30.
10. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / Даль В.И. – СПб, 1998. – Т.4.
11. Джандиери А.С. Расследование взяточничества: Учеб. Пособие / Джандиери А.С. – Ленинград: Прокуратура СССР. Ин-т усовершенствования следственных работников, 1985. – С. 82.
12. Дулов А.В. Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами / Дулов А.В. – Минск, 1985. – С. 58-59.
13. Ерделевский А. Бойтесь данайцев, дары приносящих / Ерделевский А. // Бизнес-адвокат, 2000. - № 21. – С. 26-28.
14. Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р.
15. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р.
16. Когутич І.І. Криміналістика: Курс лекцій / Когутич І.І. – К.: Атіка, 2008. – С.829-839.
17. Конституція України: за станом на 1 січня 2006 р. – Х.: ПП «ІГВІНІ», 2006. – 63 с.
18. Криминалистика. Расследование преступлений в сфере экономики. – Ниж. Новгород: Нижегород. ВШ МВД РФ, 1995. – С. 143.
19. Криминалистика: Учебник / Под ред. Н.П. Яблокова. – Москва, 1996. – С. 51-52.
20. Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф.Крылова, А.И. Бастрыкина.

нетрадиційний характер.

Ще одним критерієм, що свідчить про актуальність даної теми є те, що незважаючи на постійні вимоги МВС України, прокуратури, щодо недопущення порушення законності особовим складом, аналіз статистичних даних свідчить, що тільки протягом 11 місяців 2008 року за вчинення злочинів у сфері службової діяльності було засуджено 184 особи, у тому числі 74 – за хабарництво. А це свідчить про необхідність впровадження дієвої та ефективної методики розслідування і попередження цього виду злочину також і серед працівників органів правопорядку [31].

Закордонними та вітчизняними аналітиками і практиками сьогодні констатується надто високий рівень латентності цього виду злочинів, за окремими оцінками їх викривається не більше 1%, очевидно, що хабарництво стало нормою життя для окремих людей, суспільства [30, с.149].

Вважається, як стверджує Р.С. Белкін, що між владою та держслужбовцями існує негласна угода: влада знає, що на одну зарплату держслужбовці не живуть, але «закриває на це очі» [2, с.27].

Вище викладене дозволило сформулювати об'єкт нашого наукового дослідження, яким є діяльність органів правопорядку, спрямована на розкриття та розслідування хабарництва.

Предметом нашого наукового дослідження виступає цілісна консолідована система методичних прийомів і способів, спрямованих на вдосконалення розслідування хабарництва.

Головна мета даного наукового дослідження полягає у формуванні теоретичних засад методики розслідування хабарництва, визначенні його криміналістичної характеристики, а також особливостей мистецтва стратегії організації розслідування.

Для досягнення даної мети були поставлені та вирішуються такі завдання:

- криміналістична характеристика хабарництва, а саме її структура і загальні риси;
- особливості способу і механізму хабарництва та основні напрями його розслідування;
- особливості порушення кримінальних справ про хабарництво та обставини, що підлягають встановленню;
- організація початкового етапу розслідування;
- важливі та особливі психологічні тонкощі тактики допиту заявника про хабарництво, підозрюваного (обвинуваченого), свідків тощо.

Методи даного дослідження нами обрані з урахуванням поставленої мети і конкретного завдання дослідження, його об'єкта і предмета. А саме, це такі як:

- порівняльний метод, який застосовувався нами при дослідженні, вивчені і аналізі поглядів вчених щодо окремих дискусійних питань методики розслідування хабарництва;
- метод системного аналізу, який дозволив нам дослідити співвідношення оперативного експерименту та процесуальної діяльності слідчого в процесі розслідування кримінальної справи про хабарництво;

– метод консолідованого узагальнення при підготовці конкретних висновків.

Правовою базою даного дослідження послужили Конституція України, кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство України, нормативно-правові акти, що регламентують організацію й діяльність правоохоронних органів у запобіганні, протидії, розслідуванні злочинів.

Теоретичною базою дослідження є праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, а саме: Б.В. Волженкіна, А.С. Данджиери, Н.П. Яблокова, Я.Є. Мишкова, С.П. Кушніренка, В.Ю. Шепітька та багатьох інших, а також узагальнений досвід слідчої і судової практики.

ВИСНОВКИ, ПРОПОЗИЦІЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Аналізуючи й узагальнюючи теорію і практику розслідування хабарництва можна зробити такі висновки:

1) розслідування хабарництва становить значну складність, зумовлену латентним характером цього злочину, де хабарник і хабародавець однаково заінтересовані в його приховуванні;

2) основою методики розслідування хабарництва є дослідження його криміналістичної характеристики як комплексу криміналістично важливих елементів, що визначають у своїй системі основні напрями розслідування;

3) ключовою проблемою розслідування хабарництва є виявлення способів вчинення злочину, використанням злочинцем різного рівня посадових функцій;

4) у методиці розслідування хабарництва важливе місце належить організації розслідування. Організація розслідування передбачає планомірне виконання окремих слідчих дій, вжиття оперативно-розшукових заходів;

5) важливе значення в розслідуванні хабарництва має проведення таких слідчих дій, як допит заявника, підозрюваного (обвинуваченого) та свідків;

6) методика розслідування хабарництва, як і її ефективність зумовлена оптимальним комплексом слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на швидкість і результативність розслідування.

Підводячи підсумок вище викладеного, можна сформулювати необхідні завдання, які б сприяли підвищенню ефективності запобігання, протидії і розслідування хабарництва, а саме:

– необхідно вийти із законодавчими ініціативами щодо розширення загальної правової бази з метою застосування заходів, направлених на обмеження поширення і суспільної небезпеки всіх видів хабарництва (особливо його найбільш небезпечного прояву – корупції) шляхом розробки нового проекту Закону України «Про запобігання і протидії корупції», в якому необхідно встановити заходи, сили і технології, які б розширювали повноваження правоохоронних органів щодо запобігання і протидії корупції;

– створення спеціалізованих слідчих груп, які б включали до свого складу оперативних працівників органів дізнання, криміналістів, економістів тощо. Це спростило б процес спільного планування слідчих дій і полегшило б взаємодію між підрозділами, які беруть участь у розслідуванні хабарництва;

– розслідування хабарництва необхідно доручати найбільш кваліфікованим і досвідченим працівникам органів досудового слідства. Це необхідно робити з метою забезпечення законності розслідування і ефективності використання передбачених законом засобів, а також прийняття своєчасних заходів попередження незаконного впливу на слідчих і осіб, які входять до групи з розслідування, з метою протидіяти ходу розслідування і прийнятті по справі справедливого рішення.

На наш погляд, такі заходи будуть сприяти зменшенню кількості фактів хабарництва і підвищенню відсотка розкриття даного виду злочинів.

злочину.

Підводячи підсумок даного розділу, варто зауважити, що розслідування хабарництва є складним і значним за об'ємом процесом. При розслідуванні даного виду злочину, необхідно враховувати і перевіряти значний масив даних, які торкаються найрізноманітніших сфер наукових знань. А тому без спеціалізованої методики розслідування хабарництва неможливо врахувати, виділити, систематизувати ті дані, які у подальшому будуть взяті за основу доказів по справі.

Методика допоможе раціонально організувати діяльність слідчого, вкаже, на які моменти у розслідуванні необхідно звернути увагу, які слідчі дії необхідно здійснити, щоб виконати завдання, поставлені перед досудовим слідством, дотримуватися законності [1, с. 95].

При розслідуванні хабарництва потрібно враховувати і користуватися сприятливими ситуаціями (такими як наприклад, ревізія, перевірка податковими органами), а в необхідних випадках їх створювати. При розслідуванні хабарництва необхідно враховувати особисті характеристики осіб, відповідно до яких ведеться кримінальне переслідування. У більшості випадків, суб'єкти хабарництва – це люди, які займають високі посади і мають сильні вольові якості, які нерідко можуть дезорієнтувати слідчого, який розслідує кримінальну справу.

Немале значення при розслідуванні цього злочину має детальне планування проведення окремих слідчих дій, оскільки необхідно враховувати велику кількість взаємодіючих і взаємопов'язаних елементів і більш чітко і конкретно сформулювати завдання і визначити оптимальні засоби їх вирішення.

Планування розслідування повинно здійснюватися спільно з органами дізнання. Це дозволить розподілити сили по розкриттю злочину в залежності від направленості діяльності підрозділів, уміло використовуючи надану законодавством можливість здійснювати оперативно-розшукові заходи (оперативний експеримент), в результаті чого слідство матиме можливість отримати не спростовані задокументовані факти хабарництва.

РОЗДІЛ 1.

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

1.1. Поняття, сутність і джерела криміналістичної методик

Методика розслідування окремих видів злочинів – частина науки криміналістики, яка має озброїти слідчого науково-методичним комплексом знань і навичок розслідування та розкриття злочинів (І. Герасимов). Методика розслідування як самостійний розділ криміналістики включає наукові положення, рекомендації та методи розслідування окремих видів злочинів, що ґрунтуються на вимогах кримінально-процесуального законодавства. Згідно з визначенням В. Бахіна, криміналістична методика – це розділ науки криміналістики, який є системою наукових положень (закономірностей, принципів) і розроблених на їх основі практичних рекомендацій (алгоритмів, програм), що забезпечують оптимальну організацію розслідування та попередження окремих видів злочинів. І. Крилов вважає, що методика розслідування – це сукупність (система) наукових положень, тактичних засобів, прийомів і методичних рекомендацій, які застосовуються під час розслідування, розкриття та попередження злочинів.

Існують й інші визначення методики, наприклад, О. Васильєва, М. Селіванова, В. Танасевича. О. Колесніченко першим визначив методику як систему загальнонаукових положень, методичних рекомендацій, що ґрунтуються на нормах кримінально-процесуального законодавства, які використовуються з метою розслідування та розкриття злочинів. Р. Белкін зазначив, що криміналістична методика – це система певних елементів, взаємозалежних і взаємовизначальних, що розташовані у певному порядку і становлять структуру методики¹.

Джерела криміналістичної методики такі:

- Конституція України;
- закони України;
- норми кримінального і кримінально-процесуального законодавства України;
- слідча, судова та експертна практика;
- положення науки.

Норми кримінально-процесуального законодавства впливають на побудову окремих методів, визначають перелік слідчих дій, які належать до першочергових і невідкладних.

Практика є основою пізнання та критерієм істини. Взаємозв'язок практики з криміналістичною методикою реалізується в таких напрямках:

- практика є основою для визначення завдань щодо удосконалення методики розслідування;

¹ Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. – М., 1979. – Т. 3. – С. 177-180.

– теоретичні положення наук перевіряються практикою розслідування і розкриття злочинів;

– засоби і прийоми розслідування, що виникають на практиці, набувають завершеної форми після наукового узагальнення та дослідження.

Наука як джерело криміналістичної методики реалізується у двох формах:

– створення нових технічних засобів і тактичних прийомів;

– удосконалення структури криміналістичної методики, що робить її ефективнішою та економічнішою, розширює коло засобів доказування.

Таким чином, джерелами криміналістичної методики є закон, практика і наука. Інколи до джерел також включають організаційно-методичні, інформаційно-теоретичні і методологічні положення.

До організаційно-методичних та інформаційно-теоретичних положень належать вивчення та узагальнення слідчої практики, аналіз способів вчинення злочинів, методів розкриття і розслідування, що дає змогу формулювати принципи методики, розробляти криміналістичну характеристику, класифікувати злочини. Суть методологічних положень полягає в пізнанні механізму здійснення і в класифікації злочинів, закономірних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики, у формуванні нових методів розслідування і розкриття злочинів, у розробці програм та алгоритмів діяльності слідчого в типових ситуаціях. Усе це розвиває наукові та практичні основи криміналістичної методики.

1.2. Структура і загальні принципи криміналістичної методики

Методика розслідування складається із двох основних частин:

– загальні наукові положення (поняття, завдання, методика, криміналістична характеристика, зміст і структура);

– окремі видові і спеціальні методики розслідування (розслідування окремих видів злочинів згідно з Особливою частиною (розділи I-XX) КК України, прийнятого у 2001 році).

Названі частини становлять структуру криміналістичної методики, яку необхідно відрізнити від структури окремих методик, розслідування різних видів злочинів, наприклад, убивств, дорожньо-транспортних злочинів, крадіжок тощо.

Загальні наукові положення (основи) методики – це вимоги та криміналістичні рекомендації, що ґрунтуються на законі, узагальнені слідчою практикою та сприяють найефективнішому розслідуванню злочинів усіх видів. До них належать:

– дотримання законності;

– плановість розслідування;

– оперативність і швидкість розслідування;

– індивідуальність розслідування;

– взаємозв'язок слідчого з оперативним апаратом органів розслідування;

– активне використання спеціальних знань і технічних засобів;

– використання допомоги громадськості.

буде більш чітко розуміти, яку інформацію від нього бажають одержати. Тим більше, що свідки при розслідуванні хабарництва на питання про те, що їм відомо про хабарі, одержувані підозрюваним, часто відповідають однозначно: «Нічого не відомо», але, разом з тим часто вони обізнані в багатьох обставинах, що дозволяють судити про вчинення злочину.

У процесі допиту можуть бути застосовані всі тактичні прийоми, які рекомендуються теорією криміналістичної тактики. До них належать такі їх групи, які спрямовані на:

– актуалізацію забутого свідком (прийоми пожавлення в пам'яті);

– сприяння відтворенню відомої свідку події у словесній формі;

– встановлення помилок у показаннях та їх усунення;

– викриття неправди і встановлення мотивів замовчування.

Кожна з названих груп містить у собі кілька тактичних прийомів, які обираються слідчим залежно від ситуації допиту й цілей, яких можна добитися за допомогою того чи іншого прийому. Ці тактичні прийоми можуть застосовуватися ізольовано або у поєднанні з іншими за розсудом особи, яка допитує.

Одним з визначальних чинників, який суттєво впливає на організацію, тактику й результативність допиту, є поведінка слідчого, зокрема, його вміння встановити психологічний контакт із допитуваним, схилити його до себе. Обираючи шляхи для цього, слідчий має спостерігати за поведінкою допитуваного, його реакцією на застосовувані тактичні ним прийоми, їх індивідуальний вплив, що дозволить не тільки своєчасно змінювати тактику спілкування, а й оцінювати надані покази. У процесі допиту слідчому належить бути уважним, коректним, спокійним і об'єктивним. Поведінка слідчого багато в чому сприяє одержанню правдивих показань

Якщо службове становище хабародавця пов'язане з розподілом матеріальних цінностей та грошей і виявлено джерело засобів для давання хабара, то доцільно допитати його співробітників.

У процесі допиту сусідів учасника злочину можна з'ясувати, який спосіб життя він вів, хто саме відвідував його, як давно ці люди почали приходити, чи не відомо свідкам, які розмови мали місце між ними, чи не приносили ці особи які-небудь речі чи предмети тощо.

Про взаємини, як і про зустрічі учасників хабарництва, також доцільно допитати знайомих і родичів хабародавця і хабарника.

З огляду на те, що в багатьох випадках безпосередні відносини між учасниками цього виду злочину виникають тільки у зв'язку з фактом хабарництва, під час допиту свідків необхідно з'ясувати, які взаємини існували між цими особами до вчинення злочину і після нього. Якщо буде встановлено, що хабарник і хабародавець до давання хабара не були знайомі, то встановлення факту одиначної зустрічі між ними поза службовою обставинкою, яку обоє голосливо заперечують, слугуватиме одним з непрямих доказів хабарництва [16, с. 830].

Отже, як бачимо, перелік питань, що з'ясовуються при допиті свідків, і сама тактика допиту залежать від того, до якої з перерахованих груп відноситься свідок, яка його обізнаність і які взаємини існують з суб'єктами

прийоми і може привести до негативного результату. Навіть заняття переважальною позицією за службовим столом по відношенню до слідчого, який сидить на низькому дивані або за столиком для відвідувачів, дає допитуваному певну психологічну перевагу [39, с. 166].

Отже, інформаційна значущість цієї слідчої дії визначається, тими обставинами, які підлягають встановленню і про які йшла мова раніше. Основна тактична вимога – це гранична деталізація свідчень за всіма з'ясовуваними обставинами. Тому не рекомендується слідчому залишати нез'ясованими суперечності в свідченнях до наступного допиту. Доцільно відразу усунути їх, попросивши допитуваного послатися на факти та осіб, які можуть підтвердити свідчення, привести свідчення у відповідність з іншими доказами у справі. Дуже добрі результати можна отримати, якщо застосувати в ході допиту підозрюваного чи обвинуваченого аудіо- і відеозапис та інші методи фіксації.

3.2.3. Допит свідків в процесі розслідування хабарництва

У справах про хабарництво винність правопорушників рідко підтверджується прямими доказами. Вище вже згадувалося, що це пов'язано із специфікою даного виду злочину. В основному звинувачення ґрунтується на системі непрямих доказів, що є нерозривним ланцюгом фактів, які вказують на вчинення злочину конкретними особами. У зв'язку з цим дуже великого значення тут набувають свідчення, свідків, і вміння слідчого «знаходити» свідків, які можуть підтвердити факти, у тому числі і непрямі.

Доказова база успішно може бути розширена слідством за рахунок пошуку, встановлення і допиту таких свідків:

- осіб, які із слів хабародавця обізнані про умови хабара та обставини його передачі;
- осіб, які були присутні при затриманні підозрюваного на місці злочину;
- осіб, які спостерігали появу предмету хабара у хабароодержувача;
- осіб, які можуть підтвердити факт контактів хабародавця з хабароодержувачем безпосередньо або через співучасників;
- інших громадян, які можуть свідчити по будь-якій з обставин, що підлягають доказуванню по справі.

Власне, допит свідка розпочинається зі свідчення про його особу, з оголошення з якого приводу його викликано для допиту як свідка, попередження про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показів і за дачу неправдивих свідчень, а також роз'яснення прав, передбачених ст. 63 Конституції України. Після виконання названих процесуальних правил слідчий пропонує свідкові розповісти все відоме йому про обставини розслідуваного злочину. Відповідно до вимог чинного кримінально-процесуального законодавства свідок викладає відомі йому факти у формі вільної розповіді, після чого йому можуть бути поставлені додаткові запитання. Однак названий порядок не завжди може бути дотриманий, оскільки допитуваний у ряді випадків не може орієнтуватися в тому, що від нього потрібно, і просить ставити йому запитання, при відповіді на які він

Методика розслідування окремого виду злочину або окрема методика становить систему положень і наукових рекомендацій, які визначають порядок діяльності слідчого під час розслідування окремого виду злочину. Кожний злочин індивідуальний і його розслідування характеризується специфічними індивідуальними особливостями. Наприклад, розслідування розбійних нападів, вбивств, вчинених із застосуванням вогнепальної зброї, утворює окрему методику. Разом з тим кожен розбійний напад та його розслідування індивідуальні, як і вбивство із застосуванням вогнепальної зброї.

Однак для кожного виду злочинів існують структурні схеми, алгоритми діяльності, які придатні для розслідування будь-якого іншого виду злочинів. Такі алгоритми діяльності називають структурою окремої методики. Вона включає такі основні елементи:

- криміналістичну характеристику певного виду злочину;
- обставини, які необхідно встановити;
- особливості порушення кримінальної справи;
- першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи;
- типові слідчі ситуації, типові версії та планування;
- тактику провадження окремих слідчих дій;
- профілактичні дії слідчого.

Врахування перерахованих елементів під час розслідування злочинів дає змогу визначати напрям розслідування та оптимізувати діяльність слідчого.

Структуру загальних положень криміналістичної методики різні вчені визначають неоднаково. Зокрема, І. Пантелєєв та О. Савкін поділяють їх на три групи:

- методи розслідування;
- криміналістичні рекомендації;
- положення, які характеризують тактику слідчих дій і методику розслідування в цілому.

В. Бахін називає сім загальних положень, а Г. Зуйков до них відносить такі:

- відповідність методичних рекомендацій вимогам законності;
- взаємодія слідчого з оперативним апаратом міліції;
- використання допомоги спеціаліста та громадськості;
- вивчення способів вчинення злочинів;
- узагальнення передового досвіду розслідування.

І. Возгрін подає загальні положення як теоретичні основи криміналістичної методики, що включають дослідження предмета, системи, завдань, принципів, джерел, зв'язків методики з іншими галузями наукового знання. В літературі існують й інші конструкції. Р. Белкін, аналізуючи загальні положення, дійшов висновку, що спільним для всіх є тільки законність, системність, плановість, взаємозв'язок положень, які утворюють засіб розслідування. Ці посилання справедливо відносно методики розслідування як розділу науки криміналістики.

Оскільки загальні положення досить часто називають принципами, то можна виокремити такі з них:

– законність наукових рекомендацій, тобто всі рекомендації повинні відповідати і не суперечити принципам кримінального процесу, бути етичними та гуманними;

– оптимальний набір слідчих дій, тобто в будь-якій окремій методиці доцільно використовувати повну сукупність слідчих дій, яка забезпечує вирішення слідчої ситуації, досягнення мети розслідування;

– максимальне використання технічних засобів, спеціальних знань і допомоги громадськості;

– використання передового досвіду та слідчої практики.

Діяльність – це форма відносин суб'єкта з навколишнім світом, спосіб виявлення активності особи, тому вона спрямована до зміни, перетворення умов в інтересах людей. Така діяльність корисна, вона відповідає інтересам суспільства. Якщо діяльність суперечить інтересам суспільства та окремих її громадян, вона протиправна, злочинна. *Злочин* є передбачене ст. 11 КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Таким чином, злочин – це передбачена кримінальним законодавством дія (вчинок), наприклад, крадіжка, шахрайство, убивство, зґвалтування тощо.

Основу конкретної діяльності становлять навички застосування засобів праці для досягнення певної мети. Сукупність навичок діяльності утворює способи, послідовність застосування яких становить механізм діяльності. Механізм будь-якої діяльності – це порядок, система (програма) застосування суб'єктом засобів і прийомів праці до об'єкта з конкретною метою. *Механізм вчинення злочину* – це послідовність прийомів застосування певних засобів до предмета безпосереднього посягання з корисливою метою. Предмети, прийоми та засоби вчинення злочинного посягання можуть збігатися, наприклад, позбавлення життя за допомогою вогнепальної зброї, заволодіння майном шляхом обману тощо. З огляду на це в криміналістиці для визначення злочинної діяльності, що виконується одним і тим самим способом, виникло поняття “закономірності вчинення злочину” (Р. Белкін).

Спосіб вчинення злочину – це комплекс причинно та функціонально пов'язаних довільних (і частково недовільних) цілеспрямованих дій злочинця. Він детермінований сукупністю фактів об'єктивного та суб'єктивного характеру, склад та дія яких ситуаційні, що зумовлює відкритий характер способу як системи, відносну стійкість і повторюваність способів (Г. Зуйков). Способи вчинення та приховання злочину є самостійними криміналістичними поняттями (Р. Белкін). У методиці розслідування вони дають можливість визначати напрям розслідування, знаходити злочинця, встановлювати механізм злочину та багато інших обставин.

Сучасні досягнення суспільних і технічних наук дали криміналістиці багато нових методів і тактичних прийомів виявлення, фіксації та дослідження матеріальних джерел інформації. Оскільки в методиці практично реалізуються технічні засоби криміналістичної та прийоми слідчої тактики, загальні положення (принципи), які належать до цих розділів науки криміналістики, залишаються правомірними і для криміналістичної

злочину менш тяжкого може приховувати факти вчинення декількох таких злочинів або злочинів іншого роду.

У процесі допиту при визнанні обвинуваченим своєї провини доцільно ставити запитання, чи не вчиняв допитуваний інших злочинів або злочинів такого самого виду, як і виявлений. Постановка такого запитання у психологічному плані часто створює в обвинуваченого припущення або навіть упевненість в тому, що й інші злочини або їх епізоди відомі слідчому і тому немає сенсу їх приховувати або маскувати. Зовні така поведінка допитуваного виражається у раптовому здивуванні, зніяковілості, перериванні викладу показів, мовчанні, що свідчить про швидке продумування своєї позиції щодо знання або незнання слідчим тих даних, що приховуються за поставленим запитанням.

До систем тактичних прийомів, які на даний час набувають практичного характеру, можна віднести: 1) встановлення психологічного контакту; 2) спонування до дачі показів; 3) уточнення отриманих відомостей та усунення в них суперечностей; 4) актуалізація забутого (пожвавлення) у пам'яті допитуваного; 5) викриття неправди; 6) усунення обмови при добросовісній помилці допитуваного. Наведені тактичні системи допиту, у свою чергу, містять комплекси тактичних прийомів, спрямованих на виконання мети, поставленої цією системою. Наприклад тактична система допиту, спрямована на викриття неправди в показах, включає такий комплекс прийомів, як-то: а) пред'явлення письмових доказів; б) пред'явлення речових доказів; в) оголошення показів свідків; г) оголошення висновку експерта; ґ) постановка уточнюючих запитань; д) постановка деталізуючих запитань [21, с. 439]. Названі прийоми залежно від ситуації допиту можуть застосовуватися як ізольовано, так і в комплексі. При цьому слідчий обирає ті з них, що, на його думку, можуть бути найефективнішими у конкретній ситуації з метою викриття неправди в показах.

При затриманні одночасно декількох хабарників необхідно вирішити питання про черговість їх допитів. Цьому сприяє попередня робота з вивчення особи суб'єктів та їх взаємин. Необхідно враховувати також виконувану ними роль в злочинній групі, а також наявність суперечностей на користь різних суб'єктів. Досвід слідчої практики показує, що більшість обвинувачених охоче надають свідчення, у тому числі і правдиві повністю або частково, особливо ті посадовці, які одержали хабар-подяку, але не здійснювали а ні здріства, а ні незаконних дій по службі. Такі особи, прагнуть викликати співчуття у слідчого і пом'якшити свою долю. А ті особи, які здійснювали здріство або робили свідомо незаконні дії заперечують часом навіть очевидні факти або пояснюють їх провокацією [2, с. 848].

Представляється, що в таких ситуаціях важливий вибір не тільки часу і черговості допитів, але і місця їх проведення. У справах про хабарництво необхідно уникати допитів у службових кабінетах за місцем служби посадовця. Оскільки звична обстановка допомагає підозрюваному чи обвинуваченому зберігати витримку і протистояти дії слідчого. Допитуваний навмисно відволікається на телефонні розмови, спілкування із співробітниками, секретарем, що заважає слідчому застосовувати тактичні

злочину або ж має незначну за обсягом інформацію. Тому тактика допиту складається з послідовного з'ясування обставин, пов'язаних із заявою про дачу хабара або із затриманням особи. Відповідно схема допиту окреслюється виявленням обставин, які передують події злочину, супроводжують його й виникають з моменту його вчинення. Метою допиту є з'ясування кола фактів, які свідчать про дії підозрюваного під час вчинення злочину, але при цьому визначаються найбільш детально, повно і всебічно.

Сама схема й тактика допиту підозрюваного в одержанні хабара, якщо його затримано під час передачі останнього, і в тих випадках, коли він допитується у зв'язку із заявою певних осіб або даними оперативно-розшукових органів, відрізняються, оскільки визначаються різним комплексом обставин, пов'язаних з вчиненням злочину і відповідно проведенням певних слідчих дій.

Ситуація допиту підозрюваного може бути безконфліктною, якщо останній дає повні покази, які в більшості випадків є правдивими. До дачі таких показів його примушує обстановка затримання, до якої він психологічно не був підготовлений, або раптовість допиту позбавляє його часу для продумування своєї тактичної позиції, спрямованої на захист проти очевидних фактів. При цьому слідчий фіксує в протоколі допиту відомості, які повідомляються йому.

У конфліктній ситуації, яка може мати характер обурення з боку підозрюваного необгрунтованою підозрою, незнанням мети приходу особи, яка передає хабар, незнанням самої особи, яка ввійшла до кабінету або зустрілася в іншому місці установи, допит набуває іншої спрямованості. Головним чином у наступальній тактиці допиту є постановка деталізуючих та уточнюючих запитань, спрямованих на підтвердження або спростування позиції підозрюваного [36, с. 47-49].

При допиті підозрюваного, який активно заперечує всі пункти підозри, часто виявляється неправда, яку можна викрити безпосередньо в процесі допиту, а також подальшим провадженням окремих слідчих дій. Викриття неправдивих свідчень у процесі допиту відбувається шляхом постановки деталізуючих запитань, на які підозрюваний утрудняється відповісти, а також шляхом констатації суперечностей, що є в показах [20, с. 704-705].

Допит обвинуваченого починається, як правило, після пред'явлення обвинувачення або, як зазначає законодавець, не пізніше двадцяти чотирьох годин після його пред'явлення. І в тому, і в іншому випадку допит розпочинається із запитання слідчого, чи визнає себе особа, якій висунули обвинувачення, винною у вчиненому, цілком чи частково.

Далі обвинувачений дає покази, які пов'язані з його визнанням вини або її запереченням. Як у процесі вільної розповіді, так і після неї, слідчий ставить запитання відповідно підготовленому ним плану допиту.

Визнання обвинуваченим своєї провини не вичерпує обсягу допиту. Практиці розслідування відомі випадки, коли визнання пред'явленого обвинувачення приховувало більш тяжкі або інші злочини, вчинені допитуваним. Так, визнання факту одержання хабара може приховувати цілу систему одержання хабарів протягом певного періоду. Ось чому визнання

методики. Нові методи досліджень розширюють межі дослідження речових доказів, дають змогу розв'язувати проблему тотожності об'єктів на нових якісно-кількісних рівнях. Наприклад, встановлювати тотожність певних об'єктів рідин і газоподібних речовин, ідентифікувати людину за звуковим мовленням, загальними ознаками письма, виявляти, фіксувати та досліджувати тверді, сипучі, рідкі та газоподібні об'єкти, що сприяє розкриттю «старих» злочинів.

Методологічні засади є складовою криміналістичної методики. До них насамперед належать філософські категорії та закони:

- закон загального зв'язку явищ, тобто всі факти, умови середовища, в якому вчинено злочин, взаємопов'язані, пізнання одного з них створює умови для пізнання інших;

- теорія відображення. Згідно з цією теорією, якщо є слід, то існує слідоутворюючий об'єкт; будь-який взаємозв'язок породжує зміни (сліди – матеріальні та ідеальні);

- категорії загального та окремого, тобто загальні положення притаманні окремим явищам, фактам і навпаки, будь-яке окреме є часткою для формування загального. Зокрема, узагальнюючи слідчу практику, розробляють загальні методи розслідування, які придатні для пізнання кожного конкретного злочину.

Основними завданнями методологічних основ криміналістичної методики є такі:

- розкриття основних умов, у яких відбувається розслідування;
- формування принципів використання сучасних методів пізнання фактів минулого;
- розробка нових методів для розв'язання конкретної ситуації розслідування злочинів.

Методи розслідування поділяють на три групи:

- методи практичної діяльності осіб, які проводять слідство. В їх основі – наукові (загальнонаукові та спеціальні наукові) методи пізнання;

- організаційно-управлінські методи провадження слідства, збирання та обробки інформації;

- аналітичні методи, методи аналізу події злочину та зібраної інформації, які побудовані на законах інформатики, математичної статистики та прийомах логічного пізнання.

Сьогодні для обробки та зберігання в автоматизованих банках даних (АБД) інформації використовують математичні, кібернетичні, кількісно-якісні методи, різні види моделювання, логічного аналізу (БАСВДЛІ, ПРИАМ та ін.). *Алгоритм* – це сукупність правил, які визначають ефективну процедуру вирішення будь-якого завдання. Оскільки розслідування є ситуаційним процесом, а кожна ситуація ставить конкретне завдання, то порядок вирішення ситуації є алгоритмом у його криміналістичному розумінні. Криміналістична методика, особливо окрема – це алгоритми, що приписують, як діяти слідчому, які застосовувати слідчі дії, технічні засоби для розслідування конкретного виду злочину (убивство, злочини, розбій, рекет тощо). У зв'язку з цим криміналістичні рекомендації

за змістом становлять алгоритми діяльності для слідчого.

Евристична діяльність слідчого під час розслідування найяскравіше виявляється при плануванні та визначенні напрямку розслідування взагалі. На основі узагальнення практики розслідування останнім часом уже розроблені та розробляються евристичні методи побудови типових версій. Зокрема, Ю. Відонов на основі статистичного взаємозв'язку елементів криміналістичної характеристики запропонував таблиці, які дають можливість прогнозувати особу злочинця, його місцезнаходження та окремі інші риси поведінки особи, яка вчинила вбивство в умовах неочевидності.

Розслідування – це процесуальна діяльність слідчого, яка здійснюється засобами та методами, перерахованими в законі, а також розробленими наукою криміналістикою. Ця діяльність є певною системою, до якої включають:

- встановлення у виявленій події ознак злочину;
- прийняття рішення щодо початку розслідування та визначення його напрямку;
- провадження невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів щодо встановлення злочинця;
- планування розслідування та провадження подальших слідчих дій;
- нарешті, після встановлення обставин, які необхідно доказати, розслідування завершується заключним етапом.

У кримінальному процесі розслідування поділяють на такі стадії: порушення кримінальної справи, дізнання, досудове слідство, закінчення досудового слідства, направлення до суду, судовий розгляд, касаційне провадження.

У криміналістичній методиці розслідування поділяють на етапи: першочерговий, наступний, заключний.

На першочерговому етапі слідчий встановлює наявність ознак злочину у вчиненій події та приймає рішення порушити або відмовити в порушенні кримінальної справи. На цьому етапі виконують першочергові невідкладні слідчі дії (визначають напрями розслідування, здійснюють пошук злочинця за свіжими слідами), спрямовані на розкриття злочину, висувають версії.

На наступному етапі планують розслідування за вибраним напрямом, проводять відповідні слідчі дії. При цьому слідчий перебуває у тісному взаємозв'язку з органами дізнання та завершує збирання і попередню оцінку доказів.

Заключний етап розслідування є логічною оцінкою зібраних доказів та обставин, які необхідно довести. Слідчий складає обвинувальний висновок, знайомить обвинуваченого з матеріалами справи, подає висновок на затвердження прокурору та направляє справу до суду. Криміналістична методика детально розглядає два перші етапи. Заключний етап тільки згадується, оскільки він належить більше до кримінального процесу і не потребує якихось особливих розробок.

Вибір напрямку розслідування – це уявна прогностична діяльність слідчого, спрямована на оцінку первинної зібраної інформації щодо події злочину. Потреба в оцінці і виборі напрямку слідчої та розшукової діяльності виникає

кримінальної відповідальності не настає, і можуть використовувати ці дані з корисливою метою; наприклад, заявити про вимагання хабара, тоді як питання, пов'язане з його одержанням, уже вирішено і немає підстав побоюватися, що воно буде скасовано.

В окремих випадках хабародавець з метою повернення хабара може шантажувати хабароодержувача заявами про те, що він повідомить про факти вимагання правоохоронним органам. Іноді такі варіанти поведінки хабародавця приносять йому успіх.

В усіх ситуаціях допиту зазначених раніше осіб важливою вимогою до його проведення є деталізація свідчень осіб, які заявляють про дачу хабара, з метою перевірки й виявлення неправдивих показів, обмови осіб, щодо злочинної поведінки яких даються свідчення.

3.2.2. Тактичні особливості допиту підозрюваного і обвинуваченого при розслідуванні хабарництва

Важливість допиту підозрюваного і обвинуваченого не підлягає ніякому сумніву. Хоча все викладене вище вже дає певне уявлення про те, які питання повинні бути з'ясовані при допиті підозрюваного або обвинуваченого, проте не можна обійти тактичні особливості цієї слідчої дії. Вони пов'язані з особливостями особи хабароодержувача, а також із специфікою розслідування злочину, що полягає у відсутності прямих доказів і добре поінформованих осіб, зацікавлених у встановленні істини. У зв'язку з цим значення даних допитів може бути величезним. По-перше, свідчення підозрюваного і обвинуваченого можуть стати джерелом інформації про вчинене, що надзвичайно важливо для висунення основних версій про подію і робочих версій по кожному з елементів предмету доказування. Одержана на допиті інформація сприяє визначенню шляхів пошуку і перевірки доказів. По-друге, саме в ході даного допиту з'ясовуються позиція суб'єкта злочину, відношення до вчиненого, а значить, можуть прогнозуватися його захисні версії. Без такої роботи неможливе повне, всебічне та об'єктивне дослідження всіх обставин справи. По-третє, в процесі допиту слідчий проводить психологічну діагностику особи суб'єкта злочину, щоб вибрати найбільш правильні та ефективні тактичні прийоми проведення слідчих дій [39, с. 165].

Важливим моментом підготовки до цього виду допиту є вивчення особи підозрюваного або звинуваченого. Краще всього вже до першого допиту мати відомості про його освіту, сімейний стан, основні факти біографії, місце проживання і спосіб життя, склад сім'ї і заняття членів сім'ї, ділові та особисті зв'язки, хобі, посадове становище та об'єм повноважень, а також про особисті якості і психологічні особливості.

Відповідно до ст. 43-1 КПК України підозрюваним визнається особа, затримана за підозрою у вчиненні злочину і особа, до якої застосований запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого [23].

Складність допиту підозрюваного полягає також у тому, що до моменту його здійснення слідчий не має детальної інформації, що стосується події

- за які діяння (бездіяльність) посадової особи переданий хабар, виконані ці дії фактично і коли саме, чи ні;
- кому відомо про вчинення хабарництва;
- та інші питання [32, с. 370].

Це лише загальні запитання, які слідчий повинен мати на увазі, приступаючи до допиту за відсутності іншої інформації по справі. По ходу отримання показів слідчому доцільно відразу уточнювати, хто ще знає про ці обставини, в яких документах відображені ті чи інші дії, які сліди були залишені особами при вчиненні тих чи інших дій. На нашу думку, тільки таким способом може бути розширена доказова база, особливо коли мова йде про побічні докази. Головне правило, якого повинен притримуватися слідчий, – в показаннях заявника дрібниць не буває.

Поряд з одержанням пояснень від заявника інформація про хабар, що мав місце, або про факти хабарництва може надійти також і від засобів масової інформації – газет, теле- чи радіопередач, Інтернету. У цих випадках перед слідчими органами постає завдання з'ясувати джерела такої інформації, зокрема, встановити прізвище кореспондентів, а вже через них – конкретні дані, звідки вони одержали відомості. При такій ситуації важливо встановити осіб, які повідомили про злочин і отримати від них необхідні додаткові пояснення. При цьому особлива увага звертається на конкретність інформації (хто, де, коли, за яких умов виявив факти хабарництва, які конкретно особи брали участь у цьому, від кого, за які послуги, який предмет хабара фігурував). Володіння такими відомостями є обов'язковим, оскільки нерідко подібні перевірки закінчуються звичайними не вмотивованими чутками.

Одним з найбільш складних допитів є допит хабародавця, який прийшов із заявою про те, що ним був даний хабар за ту чи іншу послугу, яка, як правило, залишилася невиконаною. При його допиті головним є з'ясування всіх обставин, пов'язаних з дачею хабара. До них належать дані про характер відносин між хабародавцем і хабароодержувачем, послуги, за які було дано хабар, його вид, вираження – грошове чи речове або іншої спрямованості, час передачі, місце, коло осіб, які могли знати про хабар, а також про наслідки його передачі, можливі посередники в передачі хабара та ін.

Хабародавець, на відміну від інших осіб, має найширшу інформацію про всі обставини злочину, тому допит його повинен вирізнятися найбільшою деталізацією, що дозволяє згодом не тільки оцінити, а й перевірити отримані свідчення. В окремих випадках покази можуть бути наслідком обмови осіб, які перебувають з хабародавцем у неприязних відносинах.

Певну специфіку має допит хабародавця в тих випадках, коли той заявляє, що стосовно нього мало місце вимагання. Поряд із загальними запитаннями про предмет хабара, види наданих послуг або про ті, що можуть бути надані за нього, особливу роль відіграє з'ясування обставин вимагання. Необхідно встановити, у якій формі відбувалося вимагання. Форми останнього, незважаючи на їх різноманіття, можна умовно поділити на дві – активне вимагання і пасивне.

Варто також зазначити, що хабародавці прекрасно поінформовані про характер відповідальності за дачу хабара, а також про те, у яких випадках

відразу після одержання повідомлення стосовно вчиненого злочину. На місці події слідчий, здійснивши огляд, отримує первинну інформацію щодо ознак злочину, кількості злочинців, яким шляхом прийшов та як пішов злочинець, які його ознаки тощо. Ці питання коротко викладені В. Колмаковим. Якщо огляд місця події не є першочерговою слідчою дією, наприклад, у разі порушення кримінальної справи за матеріалами перевірних дій, оперативних розробок, то визначення напрямку розслідування формується під час вивчення матеріалів, що є у розпорядженні слідчого. Зокрема, матеріали, одержані під час оперативної роботи, вивчаються разом з оперативним працівником міліції (прокурором), визначається напрям розслідування, приймається рішення щодо реалізації оперативних матеріалів, інколи складається план спільних слідчих та оперативних дій.

Основу напрямів розслідування складають певні методологічні засади, які базуються на використанні системи методів пізнання, відомих і класифікованих у філософії на загальні, загальнонаукові та спеціальні. Методологічною основою напрямку розслідування є загальні положення, принципи і рекомендації, наприклад, у який спосіб діяти під час вирішення конкретної ситуації, які рішення приймати на основі отриманої під час розслідування конкретної інформації. Структура такої діяльності включає:

- логічний аналіз та оцінку інформації, одержаної під час огляду або вивчення первинних матеріалів;

- встановлення обставин: чи мав місце злочин у цьому випадку, злочин вчинено саме на цьому місці чи це лише місце виявлення слідів злочину; яким шляхом злочинець (злочинці) потрапив на місце події; яка мета була у злочинців; скільки часу злочинці перебували там; які сліди мають обов'язково залишитися на місці події; що вилучено; хто і звідки міг спостерігати подію тощо.

Аналіз та оцінка інформації, які здійснюються під час визначення напрямку розслідування, дають змогу побудувати слідчі версії, визначити напрями основних дій слідчого та приступити до планування. Після того, як визначено напрям розслідування, сформульовано версії, слідчий приступає до планування розслідування. Як правило, планування здійснюється на слідчому етапі, однак у ряді складних справ воно розпочинається відразу ж після порушення кримінальної справи. На першочерговому етапі планування має більш оперативно-розшуковий характер і включає:

- пошук і збирання джерел інформації стосовно злочину;
- пошук злочинця;
- пошук викраденого майна;
- забезпечення відшкодування матеріальних збитків.

З цією метою плануються тактичні операції: розкриття злочину за свіжими слідами, збирання інформації стосовно події злочину, пошук і затримання злочинця тощо.

На слідчому етапі план розслідування має процесуальний характер, спрямований на забезпечення справи доказовою інформацією. Діяльність слідчого спрямована на збирання та оцінку доказів і побудову з них логічної системи, яка встановлює істину за розслідуваною справою.

Складаються різні види планів, здійснюється індивідуальне або групове планування (у складних справах, мережне або календарне).

3.2.1. Тактика допиту заявника про хабарництво

Допит заявника про хабарництво проводиться після порушення кримінальної справи, причому у більшості випадків є невідкладною слідчою дією, оскільки за відсутності якоїсь інформації про злочин від свідчень, повідомлених заявником, залежить організація всіх подальших заходів.

Рідко слідчий має можливість вивчити особу заявника до його допиту. Однак достатньо отримати хоча б загальні відомості про нього. Якщо такі відомості відсутні, необхідно приділити особливу увагу встановленню його особи на початку допиту.

Заявник допитується як свідок, навіть якщо він сам є хабароодержувачем і добровільно повідомляє про це уповноваженому правоохоронному органу. При допиті за бажанням заявника присутній адвокат, але питань допитуваному не задає.

З'ясовуючи дані про особу допитуваного, потрібно зупинитися на його освіті, місці і умовах роботи, умовах проживання, сімейному стані, попередніх судимостях та інших обставинах, що характеризують його. Після цього особі надається можливість у вільній формі підтвердити свою заяву і дати пояснення. Задавати риторичні питання забороняється. Найчастіше, свідок упускає у вільній розповіді моменти, які здаються йому незначними або неетичними. Через це слідчий повинен з'ясувати, якими мотивами керується заявник, попередньо роз'яснивши, що звернення у правоохоронні органи на його подальше життя як учасника кримінального процесу не буде мати ніякого впливу. Необхідно встановити психологічний контакт із заявником. З'ясувати які взаємовідносини існують між заявником і хабароодержувачем, іншими учасниками хабарництва. Спілкуючись із допитуваним, слідчий поступово формує уявлення про його особисті якості і психологічний стан. Це дозволить слідчому у майбутньому застосувати необхідні тактичні прийоми, які будуть відрізнятися в залежності від того, яка наступна мета – поглибити психологічний контакт і допомогти згадати обставини вчиненого чи спостерігаючого діяння або викрити неправду і перебороти установку на відмову від дачі показів [40, с. 23].

Загалом у заявника повинні бути з'ясовані такі питання:

- які причини і обставини змусили його звернутися в правоохоронні органи (коли і у зв'язку з чим виникло рішення про звернення, чому заява не зроблена відразу після вчиненого);
- кому саме переданий хабар, і чи є ця особа, на думку заявника, службовою;
- хто був ініціатором передачі хабара, як досягнута згода про передачу конкретного предмету хабара;
- які взаємовідносини існують між хабароодержувачем та іншими суб'єктами злочину;
- коли, де і за яких обставин передавався хабар, який спосіб його передачі (особисто із рук в руки, через посередників чи завуальованим способом, яким саме);
- що було предметом хабара, які його індивідуальні ознаки;
- за задоволення якого інтересу хабародавця переданий хабар;

хабарників, знайомих, колег по роботі, із засобів масової інформації та інше). За наявності першої з перерахованих ситуацій слідчий планує проведення ряду слідчих дій і організаційно-тактичних заходів, таких як: допит хабародавця; обшук за місцем роботи, проживання або інших місцях перебування хабароодержувача з метою виявлення предмета хабара і документів, які мають значення для слідства; виїмка й огляд документів; затримання хабароодержувача; допит хабароодержувача; обшук у співучасників; очна ставка; огляд місця події.

Якщо хабар обіцяний, вимагається або витребується, то фактично предмет хабара ще не переданий, є реальна можливість перевірити достовірність отриманого повідомлення і впевнитися у реальному розвитку події. Це найбільш сприятлива для слідства ситуація. Схема діяльності правоохоронного органу зводиться до такого. Перш за все проводиться перевірка достовірності наявної інформації. Потім, впевнившись у доброякісності отриманих даних, уповноважена особа формує ретроспективну і прогностичну моделі злочинної діяльності. Для прийняття рішення необхідно реконструювати дану подію за тими слідами, які вона залишила в оточуючій матеріальній обстановці і свідомості людей, які її бачили, а також передбачити подальший розвиток ситуації, поведінку суб'єктів, способи вчинення злочину, процеси збирання і дослідження доказів та іншої криміналістично значимої інформації [32, с. 370].

При перевірці матеріалів проводяться такі заходи:

- встановлюється особа хабароодержувача та його службове положення, об'єм службових повноважень, можливості для виконання діянь в інтересах хабародавця, обстановка за місцем служби посадової особи;

- встановлюються зв'язки посадової особи і взаємозв'язки із заявником для виключення можливого обмовлення;

- органу дізнання надається право проведення оперативно-розшукових заходів, в тому числі оперативного експерименту і затримання при вчиненні злочину. Якщо оперативним шляхом факт хабара підтвердиться, негайно порушується кримінальна справа і виконуються невідкладні слідчі дії.

При надходженні інформації про хабарництво від третіх осіб слідчий перш за все організовує перевірку джерела інформації і отримує додаткову інформацію за заявою. Встановлюється особа заявника, характеризуючі його дані, чи стоїть на обліку, які стосунки із учасниками хабарництва та інші необхідні для прийняття рішення відомості [45, с. 35].

Отже, це лише орієнтовані тактичні схеми організації розслідування в різних слідчих ситуаціях. Які саме будуть проводитися слідчі дії та інші заходи, їх послідовність, залежить від об'єму наявної інформації та її достовірності. Безпосереднє планування роботи залежить від професійної підготовки і досвіду слідчого, організаційних можливостей слідчого органу (наявності транспорту, технічного забезпечення), взаємодії з органами дізнання, професіоналізму, психологічного контакту слідчого із заявником та іншими учасниками процесу та багатьох інших моментів, які впливають на прийняття рішення слідчим у конкретний момент розслідування хабарництва.

РОЗДІЛ 2. ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ХАБАРНИЦТВА

2.1. Структура і загальні риси криміналістичної характеристики хабарництва

У кримінальному праві «одержання хабара» і «давання хабара», є самостійними складами злочинів відповідальність за які передбачена ст. 368, ст. 369 КК України, хоча вони і є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Однак, з точки зору криміналістичної науки обидва ці склади злочинів утворюють суспільно небезпечне явище, яке охоплюється криміналістичним поняттям «хабарництво», що обумовлює необхідність його опису у межах єдиної криміналістичної характеристики. Під *криміналістичною характеристикою злочину* необхідно розуміти систематизований опис реальної системи злочину, його елементів, зв'язків і закономірностей [7, с. 80]. Аналізуючи і синтезуючи їх, слідчий організує розслідування.

Для побудови моделі злочину і з'ясування його як цілісної системи слідчий повинен користуватися спеціально розробленим наукою криміналістикою описом цих елементів, тобто криміналістичною характеристикою виду злочину, в нашому випадку хабарництва. Криміналістична характеристика служить визначенню оптимальних шляхів розслідування злочину і доведення винності суб'єктів. Елементи системи злочину взаємозв'язані між собою, тому практичне її значення полягає в тому, щоб за вже відомими елементами встановити ще невідомі, а також місце злочину в широкому значенні, де можуть знаходитися сліди злочину. Таке знання робить роботу слідчого ефективною, цілеспрямованою і економною, дозволяє знаходити оптимальні рішення завдань, що стоять перед ним при реалізації функції кримінального переслідування [30, с. 148].

Хабарництво – це заздалегідь спланований, вчинюваний двома або більше особами злочин, мотивом якого є прагнення хабароодержувача і посередника до злочинного збагачення в якості оплати за виконання або невиконання в інтересах хабародавця будь-яких дій (бездіяльності), які службова особа повинна була чи могла виконати з використанням своїх службових обов'язків [26, с. 5].

Хабарництво – один з найнебезпечніших видів посадових злочинів, який зустрічається майже у всіх сферах повсякденної діяльності [38].

Розглянемо найбільш інформативний, найбільш значимий елемент криміналістичної характеристики хабарництва, а саме особу злочинця. У ньому особа має двосторонній характер, оскільки у злочині подія хабарництва пов'язує двох осіб, які вчиняють злочин, – хабародавця і хабароодержувача. Останні, незалежно від вчинюваних ними дій мають єдину мету – одержання певної вигоди (збагачення, користі тощо), хоча шляхи здійснення цього різні.

При розслідуванні злочинів цієї категорії особа хабароодержувача (хабарника) становить більший інтерес, оскільки вона у своїй злочинній

діяльності використовує службове становище, завдаючи значної шкоди престижу держави при виконанні належних їй функцій. Ця, свого роду соціальна сторона злочину підриває авторитет не тільки певного державного чи адміністративного органу, а й створює враження загальної продажності і взагалі відсутності заходів для боротьби з нею [24, с. 246].

Акцентуючи свою увагу на особі хабарника, варто зауважити, що це посадова особа, яка має насамперед владні повноваження, що розуміються як розпорядження з її боку, обов'язкові для виконання окремими особами й організаціями. Отже, посадова особа має значний діапазон для винесення і прийняття рішень, серед яких можуть бути й протиправні.

Хабароодержувач – це обов'язково службова особа, правовий статус якої повинен бути встановлений в процесі розслідування і підтверджений матеріалами конкретної кримінальної справи [33, с. 983].

Відповідно до ч.1 і ч.2 примітки ст. 364 КК України службовими особами є особи, які постійно чи тимчасово здійснюють функції представників влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, установах чи організаціях незалежно від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням. Службовими особами також визнаються іноземці або особи без громадянства, які виконують вищевказані обов'язки [22].

Як свідчить аналіз слідчої і судової практики, даних наукових досліджень, серед хабарників, стосовно яких порушені кримінальні справи, є значна частина державних службовців окремих міністерств і відомств, місцевих органів влади та управління. За оцінками фахівців, у корумпованих взаємостосунках перебувають майже 90% комерційних структур [13, с. 26].

Рівень хабарників сьогодні простягнувся від секретаря сільського райвиконкому до міністра. При цьому ціна хабара прямо залежить від одержуваної вигоди – від п'ятдесяти гривень до десятків (а то й сотень) тисяч доларів. Найбільше хабарництво поширено серед посадовців, наділених дозвоільно-розпорядницькими функціями, які займаються питаннями приватизації, реєстрації комерційних структур, приватних підприємств, видачею ліцензій і дозволів, кредитів і позичок, передачею приміщень в оренду, роботою з нерухомістю, укладанням вигідних контрактів, у тому числі з іноземними структурами.

Щодо суб'єкта дачі хабара, то це зазвичай є приватна особа. Необхідно зазначити, що особа, яка дала хабар, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо відносно неї мало місце вимагання або якщо особа добровільно заявила про вчинене діяння. У цих випадках хабародавець не вважається потерпілим і передані цінності йому не повертаються, оскільки в його діях є склад злочину.

Суб'єктами дачі хабара найчастіше бувають представники різних комерційних структур, іноземних фірм, спільних з іноземними фірмами підприємств, окремі підприємці, які намагаються й нерідко підкуповують співробітників дозвоільної системи, паспортно-візової служби, податкових, митних органів, військовослужбовців прикордонних військ, відповідальних за

відображає положення в конкретний момент розслідування, та характеризується одержанням криміналістично значимої інформації і ступенем достатності її для прийняття рішення слідчим чи прокурором. Тому на початковому етапі розслідування організація діяльності слідчого зводиться в основному до роботи з інформацією, а саме до її сприйняття, аналізу, переробки, оцінки, систематизації, синтезу. На основі результатів обробки вихідної інформації здійснюється висунення версій і вирішуються завдання розслідування, слідчий приймає рішення, організовує їх виконання і здійснює контроль за виконанням усіма учасниками процесу. В результаті ціленаправленої діяльності він отримує нову інформацію, яка, в свою чергу, сприймається, аналізується, перероблюється, синтезується, що веде до постановки нових завдань і прийняття нових управлінських рішень та корегування попередніх. Постійно в ході цього процесу слідчий діагностує і прогнозує розслідування в цілому, поведінку підозрюваного, обвинуваченого, заявника, свідків, інших учасників розслідування, а також можливу недобросовісну протидію зі сторони захисту.

Хабарництво – один з найбільш важких для розкриття і розслідування злочинів. Це пояснюється притаманними йому особливостями самого механізму слідоутворення. По-перше, хабар передається завжди у відсутності очевидців; по-друге, обидва учасники – хабароодержувач і хабародавець – зацікавлені в приховуванні своїх дій; по-третє, оскільки всі учасники хабара несуть кримінальну відповідальність, то вони не дають правдивих показань, вступають у змову; нарешті, нерідкі випадки одержання хабара за законні дії службовця, звідси в документах не залишається якихось слідів. Разом з тим, все ж таки, при хабарництві залишаються певні сліди злочинів.

Слідова картина при хабарництві менше багата матеріальними слідами (рук, документів, предмети хабара), що залишаються на предметах хабара, матеріальній обстановці в місці передачі хабара, у вигляді фіктивних або підроблених документів. Головна інформаційна база – це ідеальні сліди-відображення свідків, товаришів по службі, інших осіб, так чи інакше пов'язаних із передачею хабара або його одержанням [41, с. 116].

У зв'язку з цим особливе значення має вміння слідчого виявляти і досліджувати криміналістично значимі дані особливостей злочинної поведінки суб'єктів хабарництва.

Організація розслідування проводиться з використанням програмно-цільового методу, методу моделювання думок, криміналістичного факторного консолідованого аналізу і комплексного підходу. Застосуванню вказаних методів при розслідуванні злочинів присвячено фундаментальне дослідження Г.А. Густова.

Як показує аналіз слідчої практики, на початковому етапі розслідування хабарництва найчастіше виникають такі ситуації:

- хабар переданий, про що є повідомлення хабародавця або іншої особи, яка брала участь у вчиненні злочину;
- хабар обіцяний, вимагається, але ще фактично не переданий;
- інформація про хабарництво надійшла від третіх осіб, які не мають достовірних даних (від поінформованих в тій чи іншій мірі рідних

Щодо провокації хабара, то на думку російських вчених не може використовуватися, як метод виявлення хабарництва. Більше того, безпринциповість в цьому питанні може створити зворотну дію на суспільство і викликати тяжкі наслідки як для органів влади, так і для самих правоохоронних структур [4, с. 20].

Тут важливим моментом також є і те, що при перевірці версій про хабарництво треба відмежувати корупційні діяння, відповідальність за які настає відповідно до Закону «Про боротьбу з корупцією» [14], а також інші дії, що є правопорушеннями. При цьому необхідно враховувати можливу обмову службової особи (при відсутності помилкового доносу) і помилки заявника в оцінці події.

У ході перевірок дій і на початку розслідування хабарництва також необхідно встановити:

- подію та обставини (час, місце та ін.) передачі службовій особі хабара;
- мету дачі хабара;
- предмет хабара та його ознаки, джерела одержання коштів для дачі хабара;
- спосіб передачі хабара;
- коло осіб, які приймали участь у передачі та одержанні хабара;
- коло осіб, які були присутніми при передачі хабара;
- обставини, що передували передачі хабара;
- наявність вимагання або провокації хабара;
- характер стосунків між особами, причетними до хабарництва;
- характер службових дій, виконаних хабарником;
- законність виконаних службовою особою дій.

У випадках, якщо хабародавець або посередник зробили заяву про дачу хабара, необхідно з'ясувати, чи було це зроблено добровільно і вчасно [21, с. 432-433].

Вище викладене не являє собою вичерпний перелік обставин, які підлягають встановленню при розслідуванні кожної кримінальної справи про хабарництво.

3.2. Організація початкового етапу розслідування хабарництва

Діяльність слідчого, полягає у розслідуванні злочину, а тому «складається з двох самостійних, але тісно взаємопов'язаних підсистем: 1) процесуального провадження і 2) управління процесуальним провадженням, його організація» [8, с. 25]. Метою процесуального провадження є доказування істини відповідно до вимог кримінально-процесуального судочинства. Мета організації процесуального провадження і управління – побудова системи розслідування кримінальної справи, криміналістичного забезпечення ефективності процесуального провадження, повного і своєчасного вирішення завдань досудового слідства.

Організація початкового етапу розслідування залежить від того, яка слідча ситуація склалася до моменту порушення кримінальної справи. Під слідчою ситуацією розуміється об'єктивна криміналістична категорія, яка

пропуск на кордоні, та ін.

Хабародавець – це будь-яка осудна особа, що досягла шістнадцятирічного віку. Його посадове положення і професія для кваліфікації злочину значення не мають. У справі надалі він фігурує як свідок, а дослідження особи цієї процесуальної фігури закон не вимагає. В той же час з криміналістичної позиції ця особа вимагає вивчення, оскільки одержані при цьому відомості, зокрема біографічні, можуть дати інформацію, необхідну для висунення версій щодо способу хабарництва, предмету хабара, цілей і мотивів дачі хабара, місця і часу вчинення злочину тощо.

Посередник як співучасник у хабарництві може:

– представляти злочинні інтереси певної службової особи (нерідко – це товариш по службі, близький знайомий і т.п.);

– бути особою, пов'язаною із хабародавцем, що визвався встановити зв'язки з певною службовою особою – потенційним суб'єктом одержання хабара;

– діяти із шахрайською мотивацією, явно, не намірюючись здійснити кримінальне посередництво, так чи інакше привласнити предмет хабара або його частину. Серед таких осіб нерідко зустрічаються шахраї, що займаються «улагоджуванням справ» у вигляді кримінального промислу [32, с. 369].

Щодо предмету хабара, то слідча і судова практика свідчить, що предмет хабара, як правило, визначається видом хабарництва. При хабарі-подяці – це такі, що не потребують великих затрат (малогабаритні речі, дорогі вина), а при хабарі-підкупі предмет хабара зазвичай – гроші.

В.І. Даль під «хабарем» розуміє побори, приношення, дарунки, гостинці, принесення, пишеш, бакшиш, могорич, плата або подарунок посадовій особі, з метою запобігання незручностей, або підкуп його за незаконне діло [10]. У «Новому тлумачному словнику української мови» «ХАБАР» визначено як плата службовій особі за якусь незаконну послугу як підкуп [34].

В процесі доказування предмету хабара необхідно виходити з найбільшої деталізації опису і встановлення індивідуальних властивостей і ознак предмету хабара. Так, якщо ним були гроші, то має бути встановлено, яка саме сума, в якій валюті, якими купюрами, які індивідуальні ознаки купюр, по можливості номери переданих купюр, які особливості та індивідуальні ознаки упаковки. Аналіз сучасної практики показує, що найбільш поширеним предметом хабара є гроші в доларах США або в іншій іноземній валюті. У таких випадках слідчий повинен обов'язково вказувати, яку суму предмет хабара складає у гривнях. При цьому до матеріалів справи залучається довідка про курс долара США або іншої іноземної валюти на вказану дату (дату вимоги хабара в певному розмірі, дату кожного прийому предмету хабара, якщо вона передавалася неодноразово) [26, с. 25].

Якщо як предмет хабара передавалися товарно-матеріальні цінності, то слідством встановлюються: їх найменування, кількість, якісні ознаки, форма, розмір, колір, об'єм, вага, індивідуальні ознаки, номери, дефекти, дані про місце і час придбання, дані про джерело засобів для їх придбання, матеріал, з якого вони виготовлені, наявність клейм, маркування, характеристика упаковки та інші індивідуальні ознаки, що мають криміналістичне значення.

При виконанні робіт для хабароодержувача і надання йому послуг (можливо, з оформленням різних договорів: замовлення, підяду, перевезення, ремонту квартири, найму житла та ін.) встановлюються такі обставини: який об'єкт послуги або роботи, як документально це оформлено, хто виконавець, час і місце виконання, на які засоби виконані роботи, надані послуги, інші обставини, пов'язані з виконанням.

Предметом хабара можуть служити також цінні папери, нерухомість, придбана для хабароодержувача і його сім'ї, зокрема за кордоном тощо.

Таким чином, предмет хабара може бути найрізноманітнішим, але незалежно від його матеріальної суті повинно бути відомо його вартісний вираз.

Отже, *предмет хабара* – це будь-які матеріальні цінності і послуги матеріального характеру передані (надані) посадовцю за здійснення ним службових дій (бездіяльності) на користь того, хто дає.

Слідчий повинен мати на увазі, що майнові вигоди, гроші, інші матеріальні цінності можуть бути надані, не тільки самому посадовцю, але і його рідним і близьким. В цьому випадку обов'язковою умовою настання кримінальної відповідальності є наявність обізнаності і згоди на такі дії посадовця. В ході розслідування кримінальної справи повинні бути здобуті докази того, що посадовець знав про це, не заперечував проти цього і використовував свої службові повноваження на користь хабародавця [44, с. 11].

Місце і час вчинення злочину – обов'язкові елементи системи злочину, тому неодмінно повинні бути відображені в його криміналістичній характеристиці. Оскільки в хабарництві беруть участь відразу декілька суб'єктів, важливо співвідношення діяльності кожного з них у просторі та часі. Ця обставина зобов'язує виділяти дані категорії в самостійні елементи системи хабарництва як злочинного посягання.

Важливо відзначити й таку обставину (що теж має вагоме значення при розслідуванні хабарництва), як обмова тієї чи іншої посадової особи, коли названий час одержання хабара збігається з її тривалою відсутністю на роботі через відрядження або хворобу, що важливо для визначення її причетності до злочину.

Завдяки необхідності аналізу співвідношення часу давання-отримання хабара і виконання службової дії (бездіяльності) посадовцем це дозволяє виділити такі види хабарів, як:

а) *хабар-підкуп* – хабар передається до здійснення службової дії (бездіяльності) і наперед визначається, обумовлюється поведінка посадовця. Хабар-підкуп необхідно визнати найбільш небезпечним злочином. Саме підкуп дозволяє хабародавцю досягати своїх незаконних цілей. Звертає на себе увагу та обставина, що систематичний підкуп з боку громадян і організацій ставить службових осіб у повну залежність. Це і є корупційні прояви, що являють серйозну небезпеку для суспільства;

б) *хабар-подяка* – передається після здійснення посадовцем службової дії. Такий хабар може бути наперед не обумовленим, але в цьому випадку майже виключені які-небудь порушення по службі посадовця. У науковій літературі

– службовій особі певний предмет чи гроші були вручені, але не як хабар, а як погашення боргу, позичання тощо;

– службова особа дійсно виконала в інтересах певного громадянина дії, але не за хабар;

– хабар був, але службова особа не одержала предмет хабара (помилка хабародавця, який прийняв іншу особу за службову).

За результатами розробки слідчих версій формується уявлення про ймовірних носіїв інформації, а також стосовно обставин, які доцільно встановити [26, с. 29].

Якщо найбільш вірогідною є версія про хабарництво, то слідчий, продовжуючи аналіз одержаних фактів і зіставляючи їх з початковими матеріалами, висуває всі можливі версії по кожній з обставин, що підлягають встановленню. Всі версії перевіряються одночасно, а тому вже на початковому етапі необхідно розробити якнайповніший план розслідування. Основною метою повинна стати перевірка багатьох версій при проведенні кожної слідчої дії. Це допоможе запобігти повторним допитам, оглядам тощо.

Коли необхідно провести дослідчу перевірку, то її призначає слідчий і здійснює її за допомогою своїх сил та силами органу дізнання, якому доручає її проведення. У цьому разі слідчий разом з органом дізнання складає єдиний спільний план, спрямований на встановлення таких фактів: 1) чи мала місце дача хабара за обставин, що повідомляються; 2) можливо, хабара не було, а виконувалася законна дія з передачею якоїсь речі, грошей; 3) хабар не передавався, а в повідомленні є обмова.

Щодо іншого методу перевірки, то на сьогоднішній день для виявлення та розкриття хабарництва, як правило, проводиться цілий комплекс оперативно-розшукових заходів, що на практиці отримав назву «контрольований хабар». У теорії оперативно-розшукової діяльності та законодавстві інших країн цей захід отримав назву оперативного експерименту [35, с. 220].

Проведенням І. Ландиним дослідженням було встановлено, що 80% кримінальних справ даної категорії порушується в результаті проведення оперативного експерименту, тобто «передача хабара під контролем» [11, с. 64].

Відповідно до п. 7 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» органи внутрішніх справ можуть застосовувати засоби для фіксації предметів, що можуть набувати доказового значення. До таких засобів фіксації, наприклад, відноситься фіксація номерів купюр, підготовлених заявником для передачі певній службовій особі як хабар [15].

На думку Л. Лобанової, проведення оперативного експерименту повинно бути «продиктоване бажанням поставити під контроль, під безпосередній нагляд правоохоронних органів процеси, які вже розпочалися, пов'язанні з посяганням на об'єкт кримінально-правової охорони, і в кінці перервати їх розвиток». І далі: «Висунення оперативної версії та її перевірка шляхом експерименту повинні проводитися на основі інформації, яка прийнята і зафіксована у встановленому законом порядку про факт вимагання чи пропозиції дачі хабара, підкріплені допитом заявника, виконанням інших перевірочних дій» [28, с. 37].

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА

3.1. Особливості порушення кримінальних справ про хабарництво

Юридичними підставами для порушення кримінальної справи про хабарництво можуть бути:

- явка з повинною;
 - письмові або усні заяви про вчинений або такий, що готується, злочин;
 - надруковані статті в ЗМІ;
 - факти про хабарництво, виявлені оперативно-розшуковими органами;
- дані про хабарництво, встановлені в процесі розслідування й судового розгляду інших злочинів.

Повідомлення про хабарництво, що надійшли в будь-якій формі, підлягають обов'язковій перевірці. Її методи мають негласний характер і обираються залежно від виду галузі й діяльності посадової особи, щодо якої отримані дані про хабарництво. Методи перевірки можуть варіюватися залежно від завдань, які вирішують слідчі або органи дізнання. Дані перевірки, що підтверджують факт одержання хабара посадовою особою за виконання або невиконання певних дій, є підставами для порушення кримінальної справи.

Кримінальні справи про хабарництво також порушуються за матеріалами органів боротьби з економічною злочинністю, організованою злочинністю і корупцією. Більшість таких справ пов'язані із заявами, що надійшли в органи прокуратури про майбутню дачу хабара у зв'язку з вимаганням та іншими обставинами. Іноді справи про хабарництво порушуються в результаті явки з повинною, коли хабародавець звертається в органи прокуратури або органи дізнання із заявою про вчинений хабар, сподіваючись на звільнення від кримінальної відповідальності, якщо стосовно нього мало місце вимагання хабара, або він добровільно заявив після давання хабара про те, що сталося, до порушення кримінальної справи (ч. 3 ст. 369 КК України) [21, с. 440].

Керуючись ст. 97 КПК України по заяві та повідомленню про злочин слідчий зобов'язаний не пізніше триденного строку прийняти одно з таких рішень: 1) порушити кримінальну справу; 2) відмовити в порушенні кримінальної справи; 3) направити заяву або повідомлення за належністю [42, с. 28].

В процесі надходження інформації про вчинений злочин слідчим повинні висуватися всі можливі версії, для того, щоб забезпечити повне, всебічне і об'єктивне розслідування справи. Крім того, тільки маючи достатньо повний перелік версій, орган дізнання або орган досудового слідства дістає можливість правильно організувати і спланувати роботу по перевірці інформації, проведенню необхідних невідкладних слідчих дій тощо.

Незалежно від зазначених вище слідчих ситуацій перевіроючі дії та початок розслідування повинні ґрунтуватися на таких типових версіях:

- хабарництво трапилося за тих обставин, які є в матеріалах, що стали підставою до порушення кримінальної справи;
- хабара не давали, а зі сторони заявника був наклеп;

висловлюється думка про можливість пом'якшення покарання за хабар-подяку як за менш небезпечний злочин, ніж хабар-підкуп. На нашу думку ця обставина, безумовно, повинна оцінюватися слідчим і знаходити відображення в обвинувальному висновку, а також в ході судового розгляду і при визначенні міри покарання за вчинене;

в) *хабар за заступництво або потурання по службі* передається за сприятливе рішення питань, що входять до компетенції службової особи. Такого роду хабарі службовці одержують від підлеглих або підконтрольних осіб. Як заступництво можуть бути розцінені дії, пов'язані з незаслуженим заохоченням, позачерговим необґрунтованим підвищенням на посаді, іншим сприянням в кар'єрі хабародавця. До потурання відноситься неприйняття посадовцем заходів за допущені порушення по службі, відсутність реагування на неправомірну поведінку. Отримання хабара припускає певну поведінку або відношення службовця. Для даного виду хабара характерним є систематичне вручення предметів хабара або в обумовлений час (наприклад, день видачі заробітної платні), або у зв'язку з виникненням певних ситуацій (наприклад, перевірка податковою інспекцією) [3, с. 8].

Схожа класифікація форм хабарництва запропонована Б.У. Волженкіним. У ній за підставу взяті відразу дві ознаки: співвідношення часу виконання службової дії і часу давання-отримання хабара і виконання посадовцем за хабар законних або незаконних дій [6, с. 254].

На думку В.М. Мешкова, криміналістичний аспект часу, полягає в тому, що це елемент криміналістичної характеристики злочину, що відображає існування його в часі з моменту початку злочинної діяльності до моменту її закінчення, тривалість її розвитку, послідовність фаз і періодів [29, с. 106].

При розслідуванні хабарництва місце передачі хабара визначається залежно від того, який характер вона мала – упредметнений (матеріальні цінності, гроші, антикварні предмети, коштовності та ін.) або документальний (різного роду розпорядження, накази, ліцензії комерційних підприємств, дозволи на видачу позичок тощо).

Місцем передачі хабара, що має упредметнений характер, можуть бути:

- службовий кабінет посадової особи;
- квартира, дача або машина хабародавця чи хабароодержувача;
- ресторани, бари, громадський транспорт, сауни, в яких відбуваються як заплановані, так і незаплановані зустрічі хабародавця й хабароодержувача;
- номери готелів або службових приміщень, про зустріч у яких домовлялися з хабароодержувачем;
- умовні місця в парках, на вулиці, у магазині, у потязі, у будинку та інших місцях, про які заздалегідь домовилися учасники злочину;
- будь-які місця зустрічі двох осіб, при якій передавався хабар без попередньої домовленості як послуга за надалі виконувану послугу (прийняття на роботу, здача екзаменів для вступу у вищий навчальний заклад, відкриття комерційного підприємства, здача в оренду престижного приміщення та ін.).

Що ж стосується хабарництва – організації й передачі хабара, який має неупредметнений характер, то місцем його, як правило, є та організація,

відомство, структура, де відбувається оформлення тієї чи іншої документації, характер якої має форму хабара.

Відмітимо, що саме відсутність прямих доказів місця і часу передачі хабара дозволяє зацікавленим особам висувати алібі, стверджуючи, наприклад, що тоді вони знаходилися в іншому місті, приміщенні і тому подібне. Щоб уникнути подібної ситуації, в ході слідства повинні вилучатися всі необхідні документи і речові докази. Такими можуть бути транспортні, проїзні, командировочні документи, туристичні путівки, протоколи проведення у момент передачі хабара нарад, засідань, відео- і фотоматеріали, виявлені, зокрема, за місцем проживання, що свідчать про певне перебування в конкретний момент часу (час автоматично проставляється на відеострічці і фотографії). Важливі доказові дані можуть бути одержані і з висновків криміналістичних експертиз слідів рук, ніг (взуття), виділень (слини, поту), що належать конкретній особі і залишених на місці злочину, а також матеріалів, речовин і виробів та ін. Виявлення слідів може підтверджувати присутність конкретної людини у визначеному місці в певний часи тощо. В деяких випадках необхідно встановити експертним шляхом сліди перебування, а також виявити осіб, які могли б підтвердити знаходження суб'єктів хабарництва в даному місці. Мається на увазі способи маскування, коли злочинці не вступають у безпосередній контакт в певний момент часу і зв'язані лише місцем вчинення злочину.

У встановленні істини може допомогти огляд службового і домашнього комп'ютера суб'єкта, чиє алібі перевіряється. В ході огляду можуть бути виявлені файли, створені користувачем в конкретний час. Доказова цінність такого виявлення тим значніше, чим точніше можна ідентифікувати користувача [27, с. 235].

Отже, як бачимо, всі засоби доказування місця і часу перерахувати неможливо, оскільки вони залежать від конкретних обставин злочину, що розслідується.

Для хабарництва як злочинної поведінки окрім зовнішньої, фізичної діяльності, що виражається в здійсненні певної системи фізичних дій (бездіяльності), характерна і психічна діяльність. Остання полягає в розумовій діяльності суб'єктів, ініційованій певним спонукальним мотивом і направленою на створення моделі майбутньої злочинної поведінки для досягнення протиправного результату.

Зі встановленням наміру суб'єктів злочину звичайно пов'язана проблема доказування мети і мотиву. На наш погляд, мотив і мета в цьому виді злочину мають особливе криміналістичне значення, і знання про них можуть бути ефективно використані при висуненні версій. Якщо ж в ході розслідування з'ясовується, що мотив був не корисливим, наприклад, одержана винагорода направлена посадовцем на задоволення потреб службового колективу або державного органу або установи в цілому, на нашу думку, в діях посадовця буде відсутній склад отримання хабара.

Мета і мотиви хабародавців на практиці виявляються значно складнішими і багатоманітними, оскільки суб'єкти намагаються задовольнити різні потреби, вдаючись до послуг посадовців. Досягнення їх

можливості виявлення хабарництва та його розслідування.

Злочинний механізм вчинення хабарництва та взаємодія елементів його криміналістичної характеристики являють собою дві загальні взаємопов'язані кримінальні ситуації, перша з яких охоплює механізм злочинної змови співучасників і передачу предмета хабара-підкупу, друга ситуація являє собою механізм службових дій (бездіяльності) службової особи, що вступила в змову з хабародавцем (безпосередньо або через посередника) у розрахунок на одержання хабара-винагороди.

Таким чином, механізм вчинення даного злочину може розвиватися в двох основних напрямках:

1) зацікавлена особа (хабародавець або посередник) передає хабарнику предмет хабара-підкупу. Незалежно від того, виконуються або не виконуються відповідні службові дії на користь хабародавця, злочин вважається закінченим. При цьому залишається низка характерних матеріальних слідів (безпосередньо предмет хабара, матеріал упаковки, сліди рук та ін.), а також інші ознаки у вигляді виявлення інтересу хабародавця до вирішення певних питань (одержання матеріальних вигод, пільг, вирішення підприємницьких, житлових, трудових, побутових питань), а також ознаки, що вказують на наявність можливостей задовольнити зазначені інтереси певною службовою особою тощо;

2) хабародавець передає службовій особі предмет хабара-винагороди за виконання останньою дій на користь зацікавленої особи (одержання очікуваного результату). У таких випадках, поряд із слідами передачі предмета хабара утворюються ознаки, що відображають службові дії (або стримування від них) певної посадової особи, матеріальні сліди у вигляді документів, внесених до них змін, видача кредитів, пільг, надання замовлень, а також сліди у поведінці, що відобразилися в пам'яті осіб, що стикалися з діями посадової особи [25, с. 24].

Отже, як бачимо, кримінальний механізм вчинення хабарництва має свої специфічні особливості, що значно ускладнює виявлення і процес розслідування хабарництва. Також при дослідженні криміналістичної характеристики хабарництва, як і будь-якого іншого злочину, в криміналістичному аспекті є складна реальна система, елементи якої взаємопов'язані і мають закономірності свого розвитку, вони будувати криміналістичне значення тільки у тому випадку, якщо в ньому будуть відображені зв'язки між елементами системи злочину, а також їх зовнішні зв'язки (з обстановкою, у якій був вчинений злочин) і закономірності системи злочину.

послуг тощо) [21, с. 433].

У Постанові Пленуму Верховного Суду України « Про судову практику у справах про хабарництво» від 26.04.2002 року № 5 зазначається, що хабар може даватися та одержуватися і в завуальованій формі – під виглядом укладення законної угоди, безпідставного нарахування й виплати заробітної плати чи премій, нееквівалентної оплати послуг різного характеру (консультації, експертизи тощо) [37].

Можливі й інші способи маскування давання-одержання хабара. Слідчий і оперативний працівник органу дізнання повинні знати про їх існування, щоб правильно оцінювати обстановку здійснення хабарництва і моделювати варіанти поведінки хабароодержувача за наявності фактів передачі хабарів, а значить, цілеспрямовано здійснювати пошук доказів.

Спосіб вчинення злочину хабародавцем не вичерпується лише передачею предмету хабара. Їм виконуються й інші дії (бездіяльність), направлені на отримання блага за хабар. Всі вони залишають в навколишньому оточенні як матеріальні, так і інтелектуальні сліди. Виявити ці сліди і пред'явити їх як докази можливо лише за умови наявності інформації про спосіб вчинення злочину.

Відомо, що хабароодержувачем також виконуються дії (бездіяльність) на користь хабародавців. Тому вони можуть бути завуальовані і вимагають серйозних пошукових заходів і ретельного доведення конкретних дій, фактів тощо.

Для співучасників хабародавця і хабароодержувача спосіб вчинення злочину полягає у виконанні частини дій (бездіяльності) на стороні якого виступає співучасник. Наприклад: співучасник хабародавця встановлює контакт з хабароодержувачем і веде з ним переговори про умови хабара; співучасник хабароодержувача надає своє житло для прийому хабара і забезпечує спостереження за обстановкою, а також охорону на випадок затримання.

Навіть простий перелік діяльності досліджуваних суб'єктів дозволяє говорити про те, що всі їх дії (бездіяльність) взаємозв'язані між собою і не можуть розглядатися у відриві один від одного. Отже, доведеність кожної з перерахованих дій веде до повного, об'єктивного і всебічного встановлення всіх обставин справи і ухвали справедливого вироку, а також виключає відмову обвинуваченого і свідків від своїх свідчень і не перешкоджає руйнуванню доказової бази в суді. Тому вивчення способу здійснення хабарництва може бути корисним і при розробці ефективних заходів попередження даного виду злочинів.

2.3. Механізм вчинення хабарництва

Кримінальний механізм вчинення хабарництва на відміну від багатьох видів злочинів має свої особливості, основна з яких полягає в тому, що його суб'єктна система складається з двох обов'язкових елементів – хабародавця й хабарника – службової особи, – відносини між якими носять обопільно прихований, погоджувальний характер. Дана обставина значно зменшує

мети можливо тільки шляхом ухвалення посадовцем відповідного рішення. Мету хабародавця перш за все можна поділити на законну і незаконну. Ця класифікація має криміналістичне значення, оскільки при досягненні хабародавцем законної мети за хабар може практично не залишатися слідів злочину, оскільки хабароодержувач в цьому випадку за хабар виконує свої службові дії в межах посадової інструкції без яких-небудь порушень або відхилень, які могли б бути зафіксовані при дослідженні його діяльності. Задовольняючи незаконні інтереси хабародавця, хабароодержувач вимушений вийти за межі службових обов'язків, допустити відхилення від встановленої процедури ухвалення рішення, що обов'язково залишає матеріальні та інтелектуальні сліди.

Отже, проаналізувавши встановлені слідством мету і мотиви діяльності суб'єктів і правильно оцінивши їх, слідчий одержує дані про інші елементи криміналістичної характеристики (про предмети хабара, його джерела, способи вчинення злочину, суб'єкти, місце, час вчинення злочину) і перевіряє свою уявну модель злочину вже здобутими іншими доказами.

Всі розглянуті вище елементи структури злочину як єдиної системи взаємопов'язані, але кожний з цих елементів обумовлений певними зовнішніми (об'єктивними) і внутрішніми (суб'єктивними) чинниками. М.П. Яблоков називає серед них «різні взаємодіючі між собою до і у момент злочину об'єкти, явища і процеси, що характеризують місце, час, речові, природнокліматичні, виробничі, побутові та інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки учасників протиправної події, психологічні зв'язки між ними та інші чинники об'єктивної реальності, що визначають можливість, умови й інші обставини вчинення злочину» [19, с. 51-52].

Обстановка, в якій вчиняється злочин, майже в усіх випадках відображає дії злочинця, що знаходить свій прояв у перестановці тих чи інших предметів, меблів, у наявності слідів рук, взуття, мікрослідів, а на відкритій місцевості – слідів транспорту, а також у діях, пов'язаних з інсценуванням події.

Щодо розслідування хабарництва обстановка як відображення діяльності злочинця в ході вчинення злочину, має досить обмежений характер. Як правило, вона пов'язана з місцем передачі хабара й істотних змін, пов'язаних з цією дією, не має. Разом із тим обстановка обирається і хабародавцем, і хабароодержувачем так, щоб вона не порушувала звичного ритму діяльності посадової особи, не викликала підозри з приводу спілкування двох осіб, виключала появу можливих свідків. Незважаючи на такі запобіжні заходи, при аналізі обстановки одержання хабара можна знайти деякі зміни в обстановці – відкриті без потреби дверцята сейфа, висунуті шухляди письмового столу, запнуті штори вікон удень, щільно закриті двері – при тому, що вони зазвичай залишаються напіввідчиненими тощо. Як правило, хабароодержувач прагне створити обстановку, яка певним чином сприяла приховуванню одержання хабара, тому він нерідко переграє – нагромождає зайву кількість паперів на столі, шукає місце для приховування принесеного (грошей або коштовних речей) особливо у випадках, коли він ці позиції заздалегідь не придумує й обирає місця спонтанно.

Передача хабара найчастіше відбувається в умовах неочевидності, багато в чому ускладнюючи розслідування цього злочину. Водночас, мають місце випадки, коли особи, які раптово з'являються, стають свідками злочину, а їх показання згодом є важливим доказом у справі. До обстановки досліджуваного злочину входять сліди, пов'язані з появою злочинця, його пересуванням по місцевості, де відбувається подія, його діями по передачі тих чи інших об'єктів тощо. Це, в основному, сліди взуття, рук, мікрочастинки. Стосовно цього варто вважати правильним зауваження Р.С. Белкіна, який зазначав, що «обстановка на місці злочину є частиною обстановки злочину, яка крім матеріальної обстановки включає поведінку учасників події, психологічні стосунки між ними та ін» [6, с. 139-140].

Свого часу А.В. Дулов, розробляючи основи методики розслідування злочинів, що здійснюються посадовцями, вказував на важливість вивчення системи, в якій здійснює свою діяльність суб'єкт посадового злочину. Особливо автором виділені такі її аспекти, як організаційна, технологічна структура, документообіг та інші [12, с. 58].

Г.А. Густов звертає увагу і на таку важливу обставину, характерну і для хабарництва, як вплив на поведінку винного обстановки не тільки в конкретній організації, де вчинюється злочин, але і в інших, використовуваних винним, а також в цілому в місцевості і регіоні [9, с. 30].

До загальної слідової картини основним компонентом входить комплекс найбільш типових слідів. Найтипівішими слідами, що становлять слідову картину при розслідуванні хабарництва, можуть бути:

- гроші й коштовні речі, передані хабароодержувачеві;
- чеки, товарні ярлики, етикетки від предметів, переданих хабароодержувачеві;
- сліди речовин з предмета хабара на одязі хабароодержувача – мікрочастинки, що відокремилися, пушинки, волосся, нитки;
- сліди рук хабародавця на окремих предметах обстановки кабінету хабарника при його заяві, що названа особа ніколи не відвідувала його кабінету;
- сліди пальців рук на предметі хабара хабародавця й хабароодержувача, при їх заяві, що вони не перебувають ні в яких взаємовідносинах;
- сліди в транспортних засобах осіб, які брали участь у передачі й одержанні хабара – у машині хабародавця або хабароодержувача при запереченні подібної зустрічі й передачі хабара [18, с. 143];
- сліди взуття на місцях зустрічі, транспортних засобів, слини на залишених недопалках тощо.

Виявлені на місці події сліди при вмілому їх розпізнанні і прочитанні відіграють важливу роль у побудові уявної моделі вчиненого злочину. Такій побудові передують консолідований аналіз слідів хабарництва та їх взаємозв'язків, а саме – вивчення слідів:

- а) з метою одержання повного уявлення про їх характер та особливості;
- б) у їх причинних зв'язках з навколишнім оточенням, з особами, які можуть бути причетними до злочину, та обставин, що сприяють його вчиненню;

в) у їх сукупності – для висновків і припущень про їх взаємозв'язки, ставлення до події злочину, висунення версій про особу хабародавця й хабароодержувача, про характер взаємозв'язків останніх і цілей вчиненого злочину.

Отже, приходимо до висновку, що аналіз досліджуваної обстановки дозволяє слідчому і прокурору визначити ті відхилення від встановлених правил здійснення діяльності державного органу в цілому і посадовця зокрема, які можуть вказувати на перевищення суб'єктом своїх посадових повноважень або використання їх на користь хабародавців за винагороду. Встановлені відхилення визначаються як криміналістичні ознаки хабарництва.

2.2. Поняття і класифікація способів вчинення хабарництва

Одним з найбільш важливих елементів криміналістичної структури хабарництва є спосіб вчинення злочину. Знання способу вчинення злочину дозволяє з'ясувати суть того, що відбувалося в цілому і його окремих обставин, визначити коло осіб, серед яких необхідно шукати винного, добитися швидкого і повного розкриття злочину на основі виявлення взаємопов'язаної сукупності слідів злочину, відповідного складу і характеру дій, що входять до способу його вчинення.

Спосіб вчинення злочину – один з основоположних елементів криміналістичної характеристики, що має зв'язок зі всіма іншими її елементами і обумовлений ними. Стадія приховування злочину або співпадає із стадією здійснення, або передуює їй. Суб'єкти прагнуть скоїти злочин найбільш прихованим безпечним способом. Саме тому способи вчинення хабарництва ретельно продумуються і розробляються злочинцями, так само як і способи його приховання.

Таким чином, *спосіб вчинення хабарництва* – це обумовлена об'єктивними і суб'єктивними причинами система дій (бездіяльності) суб'єктів хабарництва, направлених на досягнення злочинної мети – виконання службової діяльності посадовцем за незаконну винагороду.

З криміналістичної точки зору хабарництво за способом його вчинення може бути поділено на ряд видів залежно від особливостей передачі хабара зі сторони хабароодержувача і характеру службових дій (бездіяльності) хабароодержувача, наявності попередньої змови між групою осіб, змови з організованою злочинною групою тощо [41, с. 116].

Однак, із усього розмаїття наявних способів давання-одержання хабара можна виділити дві основні форми: просту(пряму) і завуальовану(замасковану) [5, 32].

Версія «хабарництва вчинене» перевіряється шляхом з'ясування способу передачі предмета хабара:

- 1) прямої (безпосередньо службовій особі, поштовим відправленням, банківським перерахуванням, через третю особу, яка не є посередником);
- 2) замаскованої під законні дії (дарування, отримання премії, спадщини, гонорару, кредиту, погашення боргу, купівлі-продажу, виконання робіт,